

Nieuwe en slimme economie

Een agenda voor progressief
kapitalisme

Initiatiefnota

Joost Sneller – Tweede Kamerlid D66

september 2025

The logo of the Dutch political party D66, consisting of the letters 'D66' in white on a green square background.

D66

Index

Hoofdstuk 1 – Inleiding	3
1.1 Het kapitalisme is stuk	3
1.2 Don't hate the players, hate the game	4
1.3 Leve het progressief kapitalisme	5
Hoofdstuk 2 – Echte prijzen voor werkelijke kosten	7
2.1 Probleemanalyse	7
2.2 Oplossingen	13
Hoofdstuk 3 – Meer concurrentie voor lagere prijzen en hogere kwaliteit	18
3.1 Probleemanalyse	18
3.2 Oplossingen	22
Hoofdstuk 4 – Meer prikkels voor innovatie en vooruitgang	25
4.1 Probleemanalyse	25
4.2 Oplossingen	27
Hoofdstuk 5 – Goed bestuur bij bedrijven	30
5.1 Probleemanalyse	30
5.2 Oplossingen	33
Eindnoten	35

Hoofdstuk 1 – Inleiding

Kapitalisme bracht ons ongeken­de welvaart, maar vaak ten koste van mens, milieu en uiteindelijk de economie zelf. De schade wordt steeds zichtbaarder en het vertrouwen in bedrijven brokkelt af. Onze welvaart staat daardoor op het spel. Het is aan ons om de economie toekomstbestendig te maken. Het is tijd voor progressief kapitalisme.

1.1 Het kapitalisme is stuk

Wie wordt opgeleid tot econoom, leert dat de markt optimaal zijn werk kan doen wanneer die met rust wordt gelaten. Volgens de wonderschone, abstracte theorieën die al decennialang in de lesboeken worden gedoceerd, kan iedereen toetreden tot de markt en wordt de prijs op de markt gevormd onder omstandigheden van volmaakte concurrentie. Alle kosten wegen mee in de totstandkoming van het aanbod, en uiteindelijk ook de prijs, op een markt. In werkelijkheid is vrijwel overal sprake van marktfalen: de markt leidt niet tot efficiënte uitkomsten en hulpbronnen worden niet optimaal gealloceerd.¹ Er is te weinig concurrentie, prijzen zijn te hoog of juist kunstmatig laag omdat kosten worden afgewenteld op toekomstige generaties, en de markt faalt om voldoende te voorzien in ‘collectieve goederen’ of zaken met positieve effecten voor meer mensen dan alleen degenen die de investering doen, zoals onderwijs en innovatie. Marktfalen zit ingebakken in het theoretische fundament van het kapitalisme, maar overheidsbeleid slaagt er onvoldoende in om dit in de praktijk effectief te corrigeren.

Kapitalisme roept bij mensen uiteenlopende associaties op. In de kern is het kapitalisme een economisch model waarbij productiemiddelen in privéhanden zijn, en het marktmechanisme grotendeels vraag en aanbod van verschillende goederen of diensten bepaalt. Uiteraard kent het kapitalisme in werkelijkheid uiteenlopende verschijningsvormen. Meestal worden daarbij twee uitersten onderscheiden. Aan de ene kant het Angelsaksische model waarin het creëren van winst voor aandeelhouders dominant is en de overheid een zeer terughoudende opstelling heeft. Of zoals sociaalliberaal Kamerlid Kerdijk in de 19e eeuw al treffend karakteriseerde: een ‘laat maar waaien’-stelsel.²

Aan de andere kant van dit spectrum staat het Rijnlandse model waarin de belangen van werknemers en milieu sterker meewegen, meer ruimte is voor overleg dan uitsluitend competitie en de overheid een grotere rol vervult. Nederland bevindt zich aan de Rijnlandse zijde, maar voldoet in de praktijk niet aan alle kenmerken van dit ‘ideaaltipe’ van het kapitalisme.

Kapitalisme, ook het Rijnlands model, zorgt ervoor dat bedrijven (met name) streven naar winstmaximalisatie en marktdominantie, wat de krachten en voordelen van de vrije markt tot op zekere hoogte ondermijnt. Dat komt doordat markten van zichzelf amoreel zijn. Een markt "maakt geen onderscheid tussen goed en slecht (of rechtvaardig en onrechtvaardig), maar beloont slechts wat schaars is".³ Wie de gedachte van de vrije markt serieus neemt, mag niet weggijken van dit marktfalen. Zelfs de meest overtuigde neo-liberaal ziet in dat het gat tussen theorie en praktijk van het kapitalisme enorm is. De markt 'vrij' houden, vraagt wat initiatiefnemer betreft dan ook om een actieve overheid. Helaas is de politiek te lang passief geweest in het zien, erkennen en aanpakken van een kapitalisme met steeds duidelijkere mankementen. Er ligt een grote verantwoordelijkheid voor de overheid om het kapitalisme bij te sturen, zodat meer mensen kunnen profiteren van stijgende welvaart en we schade aan de natuur minimaliseren.

1.2 Don't hate the players, hate the game

Bedrijven zijn de spelers op de amorele, kapitalistische markten. Met hun producten en diensten zorgen bedrijven ervoor dat ons leven leuker, sneller, makkelijker en goedkoper wordt. De Nederlandse welvaart, uitgedrukt in bruto binnenlands product (bbp, nationaal inkomen), was nog nooit zo hoog.⁴ Ook voor de aanpak van maatschappelijke problemen, van klimaatverandering tot de kwaliteit van de zorg, is de vindingrijkheid van de private sector onmisbaar. Bovendien bieden bedrijven aan ongeveer zeven miljoen mensen een baan⁵, is het aandeel van bedrijven in het bbp 70% en betalen zij, boven op hun andere maatschappelijke bijdragen, per jaar 28% procent van de belastingen en premies in Nederland.⁶ Bedrijven en een goed ondernemingsklimaat zijn dus onmisbaar voor een gezonde economie en voor onze welvaart.

Toch valt hier ook wat op af te dingen. Bedrijven maken zich regelmatig schuldig aan milieuvervuiling, slechte arbeidsomstandigheden en het verstoren van de vrije markt door een monopoliepositie, kartelvorming of desinvesteringen. Neem Shell, dat drie keer meer CO₂ uitstoot dan Nederland,⁷ maar ondertussen een miljard euro schraapt uit de groene divisie⁸ en prioriteit geeft aan meer geld voor aandeelhouders.⁹ Bedrijven ontwijken belastingen waardoor landen honderden miljarden euro inkomsten mislopen. Werknemers lijden onder uitbuiting en onveilige werkomstandigheden. Ook buitensporige belonings- en bonussenbeleid zorgen voor onrust, zoals recent bij JPE.¹⁰

Bij het gros van het midden- en kleinbedrijf of bij de meeste familiebedrijven speelt dit allemaal niet, maar het bedrijfsleven wordt toch als geheel aangekeken op dit soort uitwassen. Dit zet het maatschappelijk mandaat ('license to operate') van (bepaalde) bedrijven en bedrijfstakken op het spel. Maar voor veel van de negatieve uitwassen waar bedrijven verantwoordelijk voor worden gehouden, zouden we eigenlijk een stap verder moeten kijken. Bedrijven volgen immers de spelregels van het kapitalistische systeem waarin zij zich bewegen. Of zoals Ice-T al zei: "Don't hate the players, hate the game". Dat 'spel' is het kapitalisme en ook daarin daalt het vertrouwen.¹¹ Kortom, het kapitalisme is toe aan serieuze hervorming. Dat is bij uitstek een taak voor de overheid, en daarmee voor de democratie en politici.

1.3 Leve het progressief kapitalisme

Met deze initiatiefnota pleiten we voor een nieuwe vorm van kapitalisme: 'progressief kapitalisme', een term die wij dankbaar lenen van Joseph Stiglitz.¹² Progressief kapitalisme staat voor nieuwe spelregels waarmee we de economie beter laten werken: duurzamer, dynamischer, inclusiever en innovatiever. Deze aanpassingen in de kern van ons economisch systeem zullen een significant verschil maken voor de uitkomst op veel terreinen, zoals vermogensongelijkheid of klimaatverandering. Maar de agenda in deze initiatiefnota moest initiatiefnemer ook beperken: noodzakelijke hervormingen zoals die van het belastingstelsel, afschaffing van het toeslagenstelsel en invoering van gratis kinderopvang vallen bijvoorbeeld buiten de reikwijdte van deze nota. Hetzelfde geldt voor het aanpakken van de vele vormen van overheidsfalen waar ondernemers en inwoners mee te kampen hebben.

Progressief kapitalisme is geen complete omwenteling, want het heeft een markteconomie met een hoge mate van economische vrijheid als fundamenteel vertrekpunt, maar betekent een broodnodige update en een forse correctie op het huidige systeem. Het doel is om een economie te creëren waarin marktfalen serieus wordt geadresseerd, oftewel een systeem waarin optimaal gedrag door bedrijven wordt uitgelokt en gestimuleerd, en waarin bedrijven gemotiveerd worden om een grotere maatschappelijke bijdrage voor de lange termijn te leveren. Sommige ingrepen kunnen alleen op Europees of internationaal niveau effectief plaatsvinden omdat bedrijven en goederen zich makkelijk over landsgrenzen kunnen verplaatsen, maar veel andere interventies kunnen we in Nederland inzetten. De spelregels van progressief kapitalisme zorgen ervoor dat het echte ideaal van de vrije markt - met veel concurrentie, lagere prijzen, en een rechtvaardige uitkomst voor mens en milieu - werkelijkheid kan worden. Overigens biedt dit systeem ook volop ruimte voor andere vormen om economische activiteit te organiseren, zoals de meent.¹³ Met de juiste

spelregels en randvoorwaarden kan dit heel goed samengaat met de positieve waarden van ondernemerschap, zoals risicobereidheid, vindingrijkheid, vernieuwingsgezindheid en werklust.

De hervormingsagenda van progressief kapitalisme bestaat uit vier pijlers.

1. Naar een systeem van echte prijzen voor werkelijke kosten
2. Meer concurrentie voor lagere prijzen en hogere kwaliteit
3. Meer prikkels voor innovatie en vooruitgang
4. Goed bestuur bij bedrijven.

Na deze inleiding volgen hoofdstukken over elk van deze vier pijlers van progressief kapitalisme. Ieder hoofdstuk opent met de kernboodschap. Daarna volgen de probleemanalyse en oplossingen.

Hoofdstuk 2 – Echte prijzen voor werkelijke kosten

Ons huidige kapitalistische model bevat te weinig waarborgen en prikkels die ervoor zorgen dat bedrijven de verborgen kosten van hun handelen – zoals natuurschade, klimaatverandering en slechte arbeidsomstandigheden – doorberekenen in hun prijzen. In plaats daarvan kunnen zij deze kosten afwentelen op de maatschappij als geheel (alle belastingbetalers samen dus), op werknemers en op toekomstige generaties. Hierdoor houden sommige bedrijven hun prijzen kunstmatig laag. Bedrijven die dit soort verborgen kosten wel willen beperken door gewoon een leefbaar loon te betalen of hun fabriek minder vervuilend te maken, ondervinden daardoor een concurrentienadeel. Een progressief kapitalisme voorkomt dat kosten worden afgewenteld en bevordert een gelijk speelveld. Zo brengen we een gezonde, eerlijke, toekomstbestendige economie dichterbij.

2.1 Probleemanalyse

Marktfalen leidt tot schade

Consumentenprijzen voor producten en diensten bestaan doorgaans uit de optelsom van de productiekosten (materialen, transport, arbeid) en winst in de gehele keten. Deze prijs is echter zelden de echte prijs als we kijken naar de werkelijke kosten die worden gemaakt en veroorzaakt in het productieproces. De werkelijke kosten omvatten immers ook de verborgen kosten; in de lesboeken ook wel “negatieve externaliteiten” of “schadelijke neveneffecten” genoemd. Deze kosten zijn de schade aan mens en natuur die niet zijn ‘ingeprijsd’ maar worden afgewenteld op anderen, waardoor de consumentenprijzen feitelijk kunstmatig laag liggen.

Het verschil tussen deze kunstmatig lage consumentenprijzen en de echte prijzen kan fors zijn. Zo ligt de echte prijs van een hamburger 40% hoger wanneer de kosten zoals klimaatschade en landgebruik zouden worden doorgevoerd.¹⁴ De prijs van een t-shirt stijgt met bijna 50% als de kosten van onderbetaling en wateruitputting worden meegenomen.¹⁵ Uit recent onderzoek naar aanleiding van een aangenomen motie van D66-Kamerlid Boucke blijkt dat in Nederland voor vrijwel geen enkele consumptieproductgroep de verkoopprijs op hetzelfde niveau ligt als de echte prijs. Alleen voor energieverbruik door huishoudens wordt evenveel betaald als de optelsom van productiekosten en externe kosten. Voor vervoer,

kleding, meubels en apparaten wordt slechts een deel van de milieu-impact geïnternaliseerd. Voor vlees en zuivel is de situatie nog extremer: alle externe kosten worden afgewenteld.¹⁶ Hoewel veel partijen het principe van 'de vervuiler betaalt' in theorie onderschrijven, is hiervan in de praktijk dus zelden sprake.

Dat de huidige spelregels tekortschieten om het gat tussen de verkoopprijs en de echte prijs te dichten, heeft minstens vier onwenselijke gevolgen. Ten eerste zijn er onvoldoende prikkels voor vernieuwing van het productieproces om deze schoner, duurzamer of grondstoffen-efficiënter te maken. Deze aanpassingen vergen immers investeringen van ondernemers, terwijl daar geen financiële winst tegenover staat; de onzichtbare kosten komen immers niet voor rekening van de producent. Zoals de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) concludeerde: "Ondernemingen ervaren prikkels om de schadelijke impact van hun bedrijfsactiviteiten af te schuiven op de samenleving. Het is dan niet in het belang van ondernemingen om te stoppen met activiteiten die kwalijk zijn voor mens of milieu".¹⁷ Het resultaat is dat ruim twee derde van de bedrijfswinsten ten koste gaat van mens en milieu.¹⁸ Voor de samenleving als geheel is dit onder de streep een slechte deal. Ten tweede wordt de norm van een vervuilende markt in stand gehouden. Bedrijven die de echte prijs doorberekenen of hun productie zo inrichten dat bovengenoemd gat verdwijnt en bereid zijn daar zelf kosten voor te maken, ondervinden een concurrentienadeel. Zolang vervuiling te goedkoop is, blijft dit ongelijke speelveld in stand. Dit zien we bijvoorbeeld op de plasticmarkt. Afgelopen jaar gingen in Nederland elf circulaire plasticverwerkers failliet omdat zij niet konden concurreren met de kunstmatig lage prijzen van nieuw (virgin) plastic, waarbij de werkelijke kosten van CO₂-uitstoot, vervuiling, afvalbeheer en uitputting van natuurlijke hulpbronnen niet zijn ingeprijsd.¹⁹ De status quo is dus niet neutraal, maar zet niet-vervuilende en circulaire productie standaard op achterstand en is daarmee ook marktverstoring. Ten derde leidt de kunstmatig lagere prijs ertoe dat er meer van deze producten worden gekocht dan wanneer deze voor de echte prijs verkocht zou worden. Er wordt dus méér geproduceerd en daarmee méér schade veroorzaakt dan het geval zou zijn als de werkelijke kosten in de prijs zouden zitten. Ten vierde zorgt het ontbreken van een systeem van echte prijzen ervoor dat laagproductieve sectoren kunstmatig in stand kunnen worden gehouden, wat suboptimaal is voor de Nederlandse economie en daarmee voor onze welvaart.

Zolang uitstoot en vervuiling gratis zijn, betalen we allemaal meer

Dat we in Nederland te veel vervuilen, wordt pijnlijk duidelijk in onze 'Earth Overshoot Day': de dag dat we de natuurlijke capaciteit van de aarde overschrijden. Die viel in 2024 al op 1 april.²⁰

Wereldwijd geldt dat we per jaar ongeveer het equivalent van twee wereldbollen verbruiken.²¹ De gevolgen hiervan zijn welbekend: we hebben te maken met gevaarlijke klimaatverandering, cruciale grondstoffen worden in rap tempo schaars en natuurlijke ecosystemen raken verzwakt. Los van de emotionele of culturele waarden die mensen toekennen aan de aarde en de natuur, kost ons dit simpelweg ook heel veel geld.

Het Planbureau voor de Leefomgeving heeft berekend dat milieuschade de Nederlandse samenleving jaarlijks ongeveer 31 miljard euro kost, wat neerkomt op 4,5% van het nationaal inkomen (peil 2015).²² Enerzijds gaat dit om extra kosten die we moeten maken om de schadelijke gevolgen op te vangen. Zo schreef ondergetekende in 2020 samen met de leden Snels (GroenLinks), Slootweg (CDA) en Bruins (ChristenUnie) in een initiatiefnota over verduurzaming van de financiële sector dat verzekeraars in 2017 al rekening hielden met ongeveer 5 miljard euro extra schade voor storm en 500 miljoen euro voor hagel als gevolg van klimaatverandering.²³ Die extra kosten zullen onvermijdelijk leiden tot hogere premies. De kosten blijven verborgen als we alleen naar de grondoorzaken van uitstoot kijken, maar zullen uiteindelijk ergens moeten worden gedragen: als (herstel van) schade, als gederfde inkomsten, als adaptatiekosten. Ook nu al voelen we klimaatverandering in onze portemonnee als we boodschappen doen: koffie,²⁴ sinaasappels,²⁵ rijst²⁶ en bier²⁷ zijn de afgelopen tijd fors duurder geworden. Anderzijds teren we ook in op ons natuurlijk kapitaal en daarmee op ons toekomstig verdienvermogen. De natuur draagt jaarlijks 10 miljard euro bij aan onze economie, maar staat zwaar onder druk waardoor die economische waarde mogelijk afkalft.²⁸ Daarnaast zijn veel markten en bedrijven in hun keten afhankelijk van natuurlijke hulpbronnen en leidt vervuiling daarvan tot bedrijfsrisico's. Tot slot is er ook nog gevolgschade. Dat zien we nu bijvoorbeeld bij de stikstofcrisis. Doordat met name de landbouw te veel stikstof uitstoot, zit Nederland op slot. De stikstofcrisis zet volgens Bouwend Nederland de bouw van 244.000 woningen op slot en leidt tot 93,5 miljard euro schade.²⁹ Die kosten komen op dit moment onvoldoende terecht op de plek waar ze horen: bij degenen die de producten (ver)kopen waar deze emissies vandaan komen.

Ondanks een voorzichtige beweging richting het toepassen van het concept van 'de vervuiler betaalt', zijn veel vormen van vervuiling nog gratis of vrijgesteld van belastingen. D66 en anderen kaarten dit probleem al jaren aan en pleiten voor verbetering, bijvoorbeeld door kerosine te belasten³⁰ en andere fossiele voordelen af te bouwen,³¹ door virgin grondstoffen te belasten³² en met een goedwerkend statiegeldsysteem.³³ Deze initiatieven zijn allemaal onderdeel van hetzelfde streven om ervoor te zorgen dat de werkelijke

kosten beter in de prijzen gereflecteerd worden, zodat marktwerking ook echt zijn werk kan doen en schade wordt voorkomen. Ook in de Europese Unie werden in dit kader goede stappen gezet met de Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD)³⁴, die bedrijven verplicht om te rapporteren over de eigen impact op het gebied van CO₂-uitstoot, mensenrechtenschendingen en biodiversiteit, en de Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD)³⁵, die nog een stap verder gaat en grote bedrijven ook verplicht om misstanden - ook in hun toeleveringsketen - daadwerkelijk te verbeteren. Nog voordat deze richtlijnen zich in de praktijk hebben kunnen bewijzen, is de afzwakking al ingezet.³⁶

Naast de bovengenoemde onwenselijke, maar verder volstrekt legale, vervuiling of uitstoot (wat vaak met fijnstof, stikstof en pfas het geval was, en nog steeds is) kosten verschillende vormen van milieucriminaliteit Nederland jaarlijks ook nog eens ruim 4 miljard euro³⁷. Ongestraft afval illegaal dumpen of lozen, is altijd goedkoper dan betalen voor een nette afvalverwerking of het voorkomen ervan door de productie aan te passen. Daarnaast constateert het Openbaar Ministerie in het Dreigingsbeeld Milieucriminaliteit dat de pakkans klein is en de straffen laag zijn.³⁸ De Algemene Rekenkamer trok in meerdere kritische rapporten al aan de bel over gebrekkige handhaving.^{39, 40} De Tweede Kamer nam verschillende moties aan, waaronder de motie-Hagen/Sneller die "de regering [verzocht] om expliciet in de Wet op de economische delicten op te nemen dat de sancties op milieudelicten doeltreffend, evenredig en afschrikwekkend moeten zijn, zodat de rechter beter in staat wordt gesteld om straffen op te leggen die in verhouding staan tot de overtreding".⁴¹ Dat een stevige aanpak van milieucriminaliteit uitblijft, is verontrustend en verbazingwekkend. Zo blijft het immers voor bedrijven veel te aantrekkelijk om de natuur en anderen op te zadelen met de schade.

Schadelijke arbeidsomstandigheden

Om productiekosten zo laag mogelijk te houden, streven bedrijven naar besparingen op de arbeidskosten. Dat gebeurt meestal binnen de geaccepteerde kaders, maar levert soms dubieuze of ronduit onacceptabele situaties op. Denk aan de sweatshops in Zuidoost-Azië, de kinderarbeid in Congolese mijnen en de Oeigoeren die in China massaal in kampen tewerk worden gesteld. Kinderarbeid en slavernij kunnen uiteraard niet worden afgekocht. Iedere werknemer, waar ook ter wereld, hoort een leefbaar loon te krijgen. We moeten er dan ook voor zorgen dat alle producten worden vervaardigd onder omstandigheden die voldoen aan de standaarden van de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO). Toch kan het toepassen van het concept van echte prijzen ook hier in beeld helpen brengen wat de gevolgen zijn van huidige praktijken en als stok achter de deur fungeren om uitbuiting uit te bannen.

Ook in Nederland leiden slechte arbeidsomstandigheden tot menselijk leed en maatschappelijke kosten. Zo trok de Arbeidsinspectie in mei 2024 aan de bel over uitzendbureaus die het op staande voet ontslaan van arbeidsmigranten in slachthuizen misbruiken voor financieel gewin.⁴² Het komen en gaan van arbeidsmigranten, voor wie werkgever en huisbaas regelmatig dezelfde zijn, heeft bovendien ook impact op de gemeenschap en sociale verbondenheid. De Staatcommissie voor Demografische Ontwikkeling haalt als voorbeeld de wijk Zaandam Oost aan, waar (de huisvesting voor) arbeidsmigratie zorgt voor onrust en voor druk op de beschikbaarheid en toegankelijkheid van publieke voorzieningen.⁴³ Bovendien schuren uitzendbureaus van arbeidsmigranten vaak langs de grenzen van de wet of gaan ze eroverheen. Het Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten ('de commissie-Roemer') constateerde in 2020 al de gevolgen van structureel problematische, afhankelijke en niet-zelfredzame positie van arbeidsmigranten om naleving van hun rechten af te kunnen dwingen: "werkgevers die voor eigen gewin gebruik willen maken van die kwetsbaarheid, kunnen dat ook gemakkelijk doen, met misstanden en andere onwenselijke situaties als resultaat."⁴⁴ Ruim vier jaar na het rapport van Roemer over arbeidsmigratie dat deze misstanden aankaartte en aanbevelingen deed, gaat verandering nog steeds te langzaam.⁴⁵ Als een waterbed zoeken sommige werkgevers steeds de mazen en de randen van de wet op, zoals het optuigen van zzp-constructies nu de Wet toelating terbeschikkingstelling van arbeidskrachten eraan komt.⁴⁶

Afwenteling van kosten houdt onze economie gevangen in lagere productiviteit

Doordat prijzen zelden een reëel beeld geven van de werkelijke kosten, kan de markt ook niet optimaal functioneren. Schaarse middelen en menskracht, maar ook (milieu/stikstof) ruimte blijven daardoor als het ware gevangen in laagproductieve sectoren en bedrijven. Bij milieuvervuiling zien we dit bij zowel de illegale vervuiling als bij legale (vergunde) vervuiling. Een onvoldoende afschrikwekkende aanpak van milieucriminaliteit betekent dat sommige bedrijven oneerlijke concurrentievoordelen behalen bij de gratie van hun illegale activiteiten. Geloofwaardigere handhaving zal productie met minder beslag op schaarse middelen aanmoedigen of ruimte creëren voor bedrijvigheid met een hogere toegevoegde waarde. Bij vergunde vervuiling is handhaving niet van toepassing, maar eenzelfde soort voortschrijdend inzicht zou wel nieuwe ruimte kunnen creëren. Sommige bedrijven hebben al decennialang een vergunning om bijvoorbeeld vervuild of verwarmd water te lozen en nemen daarmee relatief veel milieuruimte in. Dit staat niet altijd in verhouding tot hun bijdrage aan de Nederlandse (brede) welvaart. Neem Chemours, dat al jarenlang vervuilende pfas loost, maar ook jarenlang belastingen ontweek Nederland.⁴⁷ Nederland kreeg dus niet de lusten,

maar wel de lasten. Ondertussen kunnen er vanwege de hoge druk op het milieu - maar ook andere schaarse voorzieningen - geen vergunningen worden afgegeven aan bedrijven die een grotere bijdrage zouden kunnen leveren aan onze economie. Het is de vraag of deze verdeling tussen insiders versus outsiders - waarbij de huidige vergunninghouders deze uitsluitend bezitten omdat 'zij er eerder waren' - niet rechtvaardiger zou kunnen worden gemaakt door deze vergunningen betwistbaar te maken en daarbij de werkelijke kosten van productie een prominentere rol te laten spelen.

Ook bij de inzet van arbeidsmigratie wordt heel duidelijk dat het niet inprijzen van de werkelijk kosten leidt tot een economische structuur die niet optimaal is voor Nederland: met de goedkope arbeid worden laagproductieve sectoren in stand gehouden (slachterijen, distributiecentra, kassen), terwijl we voor onze welvaart juist moeten inzetten op hoogwaardige bedrijvigheid. De inspecteur-generaal van de Arbeidsinspectie zegt hierover: "In ieder geval moet je de kosten op een of andere manier internaliseren. [...] Wanneer je schaarste beprijst, krijg je ook een betere allocatie. Zo moet de werkgever die arbeidsmigranten inzet, geconfronteerd worden met het totaal aan maatschappelijke kosten."⁴⁸

Ook de Nederlandsche Bank vraagt aandacht voor de negatieve gevolgen voor onze productiviteitsontwikkeling door een gebrek aan 'werkelijke kostprijzen' in onze economie. Het is de moeite waard hun observaties wat uitgebreider te citeren: "In de afgelopen decennia was er echter sprake van een afnemende productiviteitsgroei, onder andere gedreven door een toenemende misallocatie van kapitaal en arbeid en een afnemende bedrijfsdynamiek. Voor versterking van de bedrijfsdynamiek en een efficiëntere verdeling van schaarser wordende productiefactoren, is het van belang dat bedrijven en consumenten de werkelijke kostprijs betalen voor alle vormen van economische bedrijvigheid. Dit kan bijvoorbeeld door energieverbruik beter te beprijzen en fossiele subsidies geleidelijk af te bouwen, maar ook door het handhaven van arbeidswet- en regelgeving, zoals het minimumloon en de arbeidstijdenwet. Bedrijven die (ook internationaal) kunnen concurreren op basis van de werkelijke kostprijs van hun goederen en diensten krijgen op die manier meer ruimte, wat de productiviteit en weerbaarheid van de Nederlandse economie verder versterkt."⁴⁹ Oftewel, een systeem van echte prijzen zal ook leiden tot een productievere economie, en daarmee tot meer welvaart op lange termijn (zie ook hoofdstuk 4).

2.2 Oplossingen

Een systeem van eerlijke prijzen is een stip op de horizon. Hiervoor is een Europese en internationale aanpak essentieel, omdat productie zich anders makkelijk verplaatst naar landen waar kosten nog niet worden 'ingeprijsd'. Initiatiefnemer vindt dat Nederland hier een voortrekkersrol in moet vervullen. Daarnaast heeft hij zich rekenschap gegeven van de levendige discussie over de reikwijdte van de negatieve effecten die redelijkerwijs geïnternaliseerd zouden moeten worden. Zo wordt bij het analyseren van CO₂-emissies van sectoren onderscheid gemaakt tussen scope 1 (zelf veroorzaakte uitstoot), 2 (ingekochte energie) en 3 (in de hele keten, van toeleveranciers tot eindgebruikers). En minister Kuipers (Volksgezondheid, D66) vroeg zich in zijn Els Borstlezing hardop af of het principe van 'de vervuiler betaalt' niet ook zou moeten gelden voor 'de vervuilers van onze volksgezondheid,' zoals Philip Morris, Chemours en Tata Steel die al decennialang giftige stoffen onder onze bevolking verspreiden en leiden tot hoge zorgkosten.⁵⁰ Recent publiceerden Schoenmaker, Schramade en Marijnissen de AEX futureproof index op basis van de 'geïntegreerde waarde' van beursgenoteerde bedrijven bepaalden, waarin zij dus expliciet voorbij de financiële waarde ook naar de – zowel positieve als negatieve – sociale en ecologische bijdragen van deze bedrijven keken. Initiatiefnemer vindt deze discussie over de reikwijdte van externe effecten zeer zinvol, maar benadrukt dat de vraag waar precies de grens ligt van welk effect 'toegerekend' kan worden, niet mag afleiden van het daadwerkelijk internaliseren in de prijs van kosten die niet ter discussie staan. Met dat in het achterhoofd, komt initiatiefnemer tot de volgende voorstellen als bouwstenen voor een systeem van echte prijzen voor werkelijke kosten.

Beslispunt 1: Richt een Agentschap Externe Effecten op

Ten eerste is er behoefte aan meer kennis en kennisverspreiding. Een Agentschap Externe Effecten kan in beeld brengen wat de totale omvang is van de werkelijke kosten die nu nog onvoldoende in onze prijzen zitten. Uiteraard weten we van heel veel soorten vervuiling en misstanden al dat ze bestaan, maar vaak mist overzicht of duidelijk inzicht in de concrete omvang. Ook kan dit agentschap het publieke debat aanjagen en hervormingen initiëren om de kloof tussen de huidige consumentenprijs en de echte prijs te verkleinen, en uiteindelijk te dichten

Beslispunt 2: Neem onnodige kostenverhogingen voor duurzame producenten weg

Vaak liggen de werkelijke kosten van producten hoger doordat er sprake is van afwenteling, maar andersom kan het ook zo zijn dat producten juist duurder zijn omdat ze te maken hebben met (onnodige) kostenverhogingen. Het is eigenlijk heel gek dat een biologische boer jaar in, jaar uit extra administratieve lasten heeft en extra kosten maakt om een bio-keurmerk te kunnen krijgen en behouden, terwijl meer vervuilende landbouw die extra kosten niet heeft. Dezelfde kritiek was te horen op de 'groene taxonomie', die bepaalt welke investeringen als duurzaam gelden: de extra kosten kwamen terecht bij degenen die 'groen' wilden zijn, niet bij degenen die 'grijs' bleven. Ook kosten voor de benodigde innovatie voor duurzamere producten leiden tot hogere prijzen. Die kosten kunnen worden verminderd door meer publieke investeringen in innovaties (zie hoofdstuk 4). Maar bijvoorbeeld ook de fossiele subsidies – fiscale regelingen die het gebruik van fossiele brandstoffen relatief bevorderen – zorgen ervoor dat alternatieven met lagere verborgen kosten voor de consument duurder zijn. Onnodige kostenverhogingen voor duurzame producten moeten zo veel mogelijk worden weggelaten, dan wel worden overgebracht naar het product dat meer schade toebrengt.

Beslispunt 3: Vergroot de markt voor duurzame producten die weinig tot geen kosten afwentelen

Om echte verandering te bewerkstelligen, is het ook van belang dat de vraag verschuift van kunstmatig goedkope, vervuilende producten naar duurzame producten. Dat gebeurt deels door onnodige kosten weg te nemen, maar kan verder worden aangemoedigd door te normeren. Een voorbeeld is dat Europa heeft afgesproken dat er vanaf 2035 geen nieuwe auto's met verbrandingsmotor meer mogen worden verkocht. Hiermee wordt een markt gecreëerd voor het duurzame alternatief, met als gevolg dat er concurrentie ontstaat en dus ook weer lagere prijzen. Dit zou op meer vlakken moeten gebeuren. Denk aan de mogelijkheden voor duurzamer vliegen door middel van duurzame brandstoffen (SAF). De overheid kan een minimumaandeel SAF als norm instellen voor alle vliegtuigen die in Nederland tanken en daarnaast de markt helpen door een actievere houding om een SAF-fabriek tot stand te brengen. Het is aan de overheid om dit soort stappen mogelijk te maken en te zorgen dat alternatieven met minder externe kosten een serieuze kans krijgen. In een markt die aan zijn lot wordt overgelaten komt dit immers niet of veel langzamer tot stand, waardoor het duurzame alternatief te duur blijft. Om deze reden is het ook zo onverstandig dat het kabinet de norm voor de hybride warmtepomp heeft afgeschaft. Dat is niet alleen een stap terug qua verduurzaming, het heeft er ook voor gezorgd dat de opkomende markt voor warmtepompen instortte.⁵¹ Wie nog wel een warmtepomp wil, is daardoor duurder uit.

Normeren is dus niet alleen een manier om verduurzaming af te dwingen, maar ook om markten te openen, vraag te verhogen en prijzen te verlagen. Normeren kan uiteraard ook gecombineerd worden met een tijdelijke subsidie voor het alternatief dat pas bij voldoende schaalgrootte/omvang ook daadwerkelijk winstgevend kan worden gemaakt.

Beslispunt 4: Stimuleer door middel van overheidsaanbestedingen de vraag naar producten met lage externe kosten

De overheid koopt jaarlijks voor bijna 90 miljard euro in, maar die macht wordt te weinig ingezet om markten de juiste richting op te sturen en schadelijke neveneffecten te voorkomen. De overheid zou zich veel meer moeten opstellen als 'launching customer' en koploper in het realiseren van de eigen doelen. In 2019 startten minister Ollongren⁵² (en W) met "Inkopen met Impact", een rijksbrede strategie om klimaatneutraal en circulair in te kopen. Uit een recente evaluatie daarvan blijkt dat dit nog onvoldoende gebeurt. ⁵³In april 2024 zegde minister Adriaansens van E⁵⁴ toe om een pilot te zullen doen price aanbesteding.^{55, 56} Het wordt tijd dat er serieus werk wordt gemaakt van true price aanbesteden.

Beslispunt 5: Vergroot de pakkans bij milieucriminaliteit en maak boetes daadwerkelijk afschrikwekkend

Ten vijfde pleiten we voor het strenger aanpakken van milieucriminaliteit. De pakkans en straffen voor milieucriminaliteit blijven te laag, waardoor dit voor veel bedrijven een aantrekkelijke optie blijft. Omgevingsdiensten zijn hiervoor echter vaak onvoldoende toegerust, bleek uit het rapport-Van Aartsen uit 2021.⁵⁷ Bovendien zijn de benodigde informatiesystemen vaak niet op orde. Ook is het van belang dat ons stelsel van vergunningverlening wordt herzien. Te veel bedrijven hebben een vergunning om te vervuilen, afgegeven in een tijd dat de milieuproblematiek nog niet zo groot of bekend was. Inmiddels weten we beter, maar het ontbreekt aan de instrumenten om bij te sturen. Nederland zou werk moeten maken van een juridisch houdbare werkwijze waarbij bestaande vergunningen opnieuw tegen het licht kunnen worden gehouden, bijvoorbeeld omdat de vervuiling buitenproportioneel is. Een aanscherping van de vergunning zal leiden tot een aangepaste werkwijze, waarbij de werkelijke kosten meer worden ingeprijsd.

Beslispunt 6: Zorg voor werkbare, ambitieuze rapportageverplichtingen

De CSRD en CSDDD zijn bedoeld om transparantie in de keten te vergroten en om misstanden aan te pakken. Transparantie is één van de eerste stappen naar een systeem

van echte prijzen. Beide richtlijnen waren ambitieus, maar zouden ook voor bedrijven een lastenverzwaring betekenen. In februari 2025 kondigde de Europese Commissie aan om beide richtlijnen vergaand te versoepelen.⁵⁸ Hierdoor valt 80% van de beoogde bedrijven niet meer onder de richtlijn(en). Hoewel indiener zich kan vinden in de wens om de regelruk en kosten voor bedrijven te verminderen, gaat deze stap te ver. Transparantie en rapportage leveren namelijk ook juist wat op! Het zijn manieren voor bedrijven om zich te onderscheiden, om een unieke positie te verkrijgen in een markt en daarmee de concurrentie aan te gaan. 'First movers' hebben vaak een voordeel én zetten een nieuwe norm. Het is dus ook een verdienenmodel. Daarvoor moeten bedrijven in een markt wel aan dezelfde, ambitieuze verplichtingen voldoen. Nederland moet zich hard maken om de CSRD en CSDDD – zij het in een wat afgeslankte vorm – te behouden. Bovenal moet Nederland zich inspannen om de regeldruk te verminderen door nationale regels die hierdoor overbodig worden te schrappen.

Beslispunt 7: Bepleit in Europees verband de introductie van een maatschappelijke heffing op negatieve externaliteiten

In een volmaakt systeem van echte prijzen is de verkoopprijs niet lager dankzij het afwentelen van onzichtbare kosten. Zo ver is het nog lang niet, en ook wanneer alle bovenstaande stappen worden toegepast, zal dit nog niet het geval zijn. Een manier om de discrepantie tussen verkoopprijs en echte prijs te dichten, is door een heffing toe te passen ter waarde van de afgewentelde kosten. Indiener is zich ervan bewust dat dit op het eerste gezicht een onwenselijke stap is. Het maakt producten ogenschijnlijk duurder (of in feite: minder kunstmatig goedkoop). Maar het uitwerken van een 'maatschappelijke heffing' zal ook bijdragen aan het opbouwen van een systeem van echte prijzen doordat het inzicht geeft in, en bewustwording creëert van, de werkelijke kosten die schuilgaan achter onze consumptie.

Het beprijzen van negatieve externaliteiten is op enkele punten uiteraard al in gang gezet. Zo geldt in de hele Europese Unie het EU ETS (emissiehandelssysteem), waarmee grote fabrieken een prijs betalen voor hun CO₂-uitstoot.⁵⁹ Vanwege het EU ETS en de energiebelasting is energie het enige consumptiegoed waar de betaalde prijs de milieu-impact reflecteert.⁶⁰ Vlees, zuivel, meubels, kleding en vervoer vallen daarentegen gedeeltelijk of geheel buiten beprijzingsinstrumenten. Het Centraal Planbureau (CPB) en Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) concluderen dat in Nederland sprake is van een CO₂-beprijzingstekort van €13,7 miljard per jaar.⁶¹ Zo valt de landbouwsector die verantwoordelijk is voor 16% van de jaarlijkse CO₂-uitstoot in Nederland, maar slechts 1,5% bijdraagt aan het bbp, buiten alle beprijzingsinstrumenten.⁶² Ook de luchtvaart en de scheepvaart zijn grotendeels vrijgesteld

van dergelijke beprijzing, hoewel binnen de International Maritime Organisation (IMO) recentelijk overeenstemming is bereikt over het beprijzen van CO2 binnen de scheepvaart.⁶³

Om weglek of ontwijking te voorkomen en daadwerkelijke impact te realiseren, dient een dergelijke heffing in Europees verband te worden geïntroduceerd. Nederland moet zich hiervoor als pleitbezorger inzetten. Dit vraagt ook om het uitwerken van een concreet plan voor een dergelijke heffing. Dit zou in enkele specifieke productgroepen als eerste kunnen worden ingevoerd, waarbij gedacht kan worden aan textiel, vlees en zuivel, en bloemen en planten. Door de heffing achteraan in de productketen te ontwerpen, worden dubbele heffingen voorkomen.

Bij het eventueel instellen van een (vorm van een) maatschappelijke heffing is het van belang om de opbrengsten van de heffing binnen dezelfde domeinen van verduurzaming en koopkracht in te zetten, bijvoorbeeld voor innovatie in productketens, het compenseren van de opgetreden schade (afgewentelde kosten) en voor het opvangen van de kortetermijngevolgen van prijsverhogingen voor de koopkracht van mensen met een lager inkomen.⁶⁴

Hoofdstuk 3 - Meer concurrentie voor lagere prijzen en hogere kwaliteit

Lange tijd leek de heersende gedachte dat het vrijlaten van de markt zou zorgen voor stevige concurrentie, lage prijzen, goede kwaliteit van producten en diensten en meer innovatie. Die verwachting is niet uitgekomen. De afwezigheid van een actieve, goed toegeruste marktmeester heeft in veel gevallen juist geleid tot machtsconcentraties, hoge prijzen, slechtere kwaliteit en een rem op innovatie. In tegenstelling tot wat linkse politici vaak suggereren, vraagt een economie die in dienst van de samenleving staat om méér marktwerking. En in tegenstelling tot wat de rechtse politiek vaak beweert, hebben we daarvoor geen afwezige maar juist een actievere overheid nodig. Dit is nadrukkelijk geen pleidooi voor het introduceren van marktwerking voor taken die tot het publieke domein behoren, maar het optimaliseren van marktwerking op plekken waar dit nu al het ordenende principe is.⁶⁵ Met progressief kapitalisme voorkomen we marktmacht en bevorderen we concurrentie.

3.1 Probleemanalyse

Economische en maatschappelijke gevolgen van marktmacht

In theorie betekent het kapitalisme, oftewel de vrije markt, dat alle marktpartijen de vrijheid hebben om zelf te bepalen hoe en met wie ze zakendoen. Dit creëert concurrentie: consumenten hebben veel keuze en alleen wie beter of goedkoper produceert, zal zijn plek op de markt kunnen behouden. In werkelijkheid is de 'vrije markt' helemaal niet zo vrij als de naam doet vermoeden. In tegendeel: bij veel producten en diensten zien we dat een steeds kleiner aantal bedrijven een steeds groter deel van de markt in handen heeft, waardoor de markt niet optimaal zijn werk kan doen. Marktmacht⁶⁶ van monopolies en oligopolies leidt tot verstoringen in de economie, maatschappij en politiek. Het zorgt ervoor dat nieuwe bedrijven minder 'vrij' zijn om toe te treden op een markt vanwege bepaalde barrières, waardoor bedrijven die reeds actief zijn op die markt niet of minder hoeven te concurreren op prijs en kwaliteit. Een onvrije markt is dus nadelig voor iedereen die wel eens iets koopt. Terwijl de productiekosten laag worden gehouden (mede door externe kosten af te wentelen, zie hoofdstuk 2), is de verkoopprijs juist hoog of de keuze beperkt. Dat leidt tot hoge bedrijfswinsten: de top 50 meest winstgevende bedrijven hebben hun winstpercentages

de afgelopen 25 jaar bijna zien verdubbelen, van 11% naar 20%.⁶⁷ En als we inzoomen op Nederland zien we dat de winstpercentages ook hier steeds meer toenemen: uit CBS-onderzoek naar de 320 grootste Nederlandse ondernemingen bleek dat de gezamenlijke nettowinst in 2022 132 miljard euro bedroeg, waar dit voor corona in 2019 81 miljard euro was.⁶⁸ Dat is een stijging van meer dan 60%.

De problematische marktmacht van Big Tech

Deze initiatiefnota richt zich op de marktmacht van bedrijven die consumenten producten verkopen en op oplossingen om in deze markten voor meer concurrentie te zorgen. Daarnaast is er natuurlijk de marktmacht van de grote techbedrijven. Alphabet, Amazon, Apple, ByteDance (TikTok), Meta en Microsoft faciliteren én bepalen ons internetgedrag, hoe we communiceren en hoe we worden vermaakt. De politieke en maatschappelijke verstoringen van deze monopolisten zijn bijna niet te overschatten. Via platforms van Big Tech worden verkiezingen beïnvloed, wordt de gezondheid van een hele generatie kinderen beschadigd en worden extreemrechtse, soms gewelddadige wereldbeelden gedeeld. Niet voor niets waarschuwde president Joe Biden in zijn afscheidsspeech voor de "oligarchie in Amerika van extreme rijkdom die onze hele democratie bedreigt, onze basisrechten en vrijheid en een eerlijke kans voor iedereen om vooruit te komen". Het aanpakken van deze bedrijven is mondjesmaat begonnen. Met de Digital Markets Act (DMA) en de Digital Services Act (DSA) gaat de Europese Unie de techreuzen aan strengere regels houden. Maar het gaat niet snel genoeg. Zes jaar na de initiatiefnota van D66 over meer mededinging in de digitale economie, hebben de techbedrijven meer macht en invloed dan ooit en blijft het onverminderd belangrijk om de problemen op te lossen. Hoewel oplossingen niet in deze initiatiefnota aan bod komen, roept initiatiefnemer met klem op om ook deze monopolies op te breken en beter te reguleren.

Te weinig concurrentie raakt ons letterlijk in de portemonnee. Zo leidt de marktmacht van de grote concertkaartjesverkoper Ticketmaster ertoe dat er bizarre prijzen gevraagd kunnen worden voor populaire concerten⁶⁹ en dat de tweedehandsmarkt (zoals TicketSwap) buitenspel wordt gezet.⁷⁰ In mei 2024 concludeerde de Autoriteit Consument en Markt dat een gebrek aan concurrentiedruk tussen de drie grootbanken op de Nederlandse spaarmarkt leidt tot lage spaarrentes voor consumenten.⁷¹ In juli 2024 signaleerde de Consumentenbond dat mensen vaak te veel betalen voor hun internet thuis door de dominante positie van KPN

en Ziggo en een daaruit volgend gebrek aan marktwerking.⁷² Als gevolg van een eveneens geconcentreerde markt betalen we te veel voor benzine: olieprijsstijgingen werken aan de pomp sneller door in de prijzen dan olieprijsdalingen.⁷³ De keuzevrijheid bij leermiddelen, zoals schoolboeken, staat onder druk vanwege een grote mate van concentratie.⁷⁴ En wie een bril nodig heeft (62% van de Nederlanders⁷⁵), betaalt daar te veel voor omdat 80% van de brillenmerken in handen is van één moederbedrijf, ElissorLuxottica. Deze 'Big Bril' heeft een geschat marktaandeel van 50% en strijkt marges tot wel 1000% op door honderden euro's te vragen voor brillen die voor minder dan drie tientjes geproduceerd kunnen worden⁷⁶. De reden dat je hier maar weinig van meekrijgt, is dat hetzelfde bedrijf meerdere consumentenmerken exploiteert. Zelfs op onderdelen van de wereldwijde voedselmarkt, een eerste levensbehoefte, is sprake van een oligopolie. Vijf multinationals bezitten bijvoorbeeld 80% van de graanmarkt. Waar de algemene opvatting is dat de oorlog in Oekraïne zorgde voor mondiale prijsstijgingen van graan, maakten deze bedrijven winsten tot 300%.⁷⁷ Hoge prijzen als gevolg van marktmacht zorgen ervoor dat grote winsten terechtkomen bij een relatief kleine groep mensen, terwijl de rest te veel betaalt. Marktmacht is daarmee ook medeveroorzaker van vermogensongelijkheid.

Gebrekkige marktwerking kan ook ontstaan op een markt met in principe voldoende spelers, maar waar sprake is van onvoldoende transparantie of standaardisatie en status quo bias (van consumenten). Dit speelt bijvoorbeeld bij verzekeringen, waarbij het vaak meer loont om over te stappen dan om te blijven zitten.⁷⁸ Dit vraagt om assertieve consumenten en vaak om het nodige doenvermogen, maar dit is paradoxaal vaak het minst aanwezig bij de mensen die het meest gebaat zouden zijn bij de mogelijke besparingen. Ook hier is een actieve opstelling van de overheid nodig om te zorgen dat consumenten de vruchten kunnen plukken van de potentiële voordelen die marktwerking mogelijk maakt.

De toezichthouder

De Autoriteit Consument en Markt (ACM) is onze marktwoakhond en houdt toezicht op eerlijke concurrentie tussen bedrijven en op consumentenbescherming. De Mededingingswet is daarvoor de basis. Zo verbiedt artikel 6 van de Mededingingswet kartelvorming, verbiedt artikel 24 het misbruiken van een economische machtspositie en legt artikel 25 een meldingsplicht op bij fusies en overnames. Aanvullend zijn er sectorspecifieke wetten die de werking van de markt beschermen, zoals de Wet marktordening gezondheidszorg en de Telecommunicatiewet. Recente Europese wetgeving vormt een aanvulling op de Nederlandse wet. Zo zorgt de Digitalemarktenverordening ervoor dat grote online platforms zoals Amazon,

Meta (Facebook) en Alphabet (Google) zich eerlijker moeten gaan gedragen. Zo mogen deze grote bedrijven niet meer hun eigen diensten en producten bevoordelen (bijvoorbeeld door ze hoger te rangschikken in zoekresultaten) en is het toepassen van hoge commissies voor transacties in appstores aan banden gelegd. Hoewel deze wetgeving broodnodig en goed is, is de reikwijdte beperkt: alleen de zeven allergrootste techbedrijven die in Europa actief zijn, vallen eronder.

Vaak helpt het wettelijk kader om misstanden te voorkomen of aan het licht te krijgen. Zo rolde de ACM afgelopen jaren een 'frituurvetkartel'⁷⁹, een 'eierkartel'⁸⁰ en een 'wortelkartel'⁸¹ op. Ook hield de ACM fusies en overnames tegen die tot te veel marktmacht zouden leiden, zoals de overname van Talpa door RTL en verschillende fusies in de zorg. Soms doen autoriteiten hun best om marktmacht tegen te gaan, maar pakt de praktijk toch anders uit. Zo werd de fusie tussen het TweeStedenziekenhuis en het St Elisabethziekenhuis in Tilburg goedgekeurd, ondanks eerdere bezwaren van de mededingingsautoriteit.⁸² Hetzelfde geldt voor de overname van Sandd door PostNL. De ACM wilde die overname tegenhouden, maar toenmalig staatssecretaris van Economische Zaken Mona Keijzer besloot de vergunning toch te verlenen. Inmiddels is de concurrentie op de postmarkt verdwenen.⁸³ En soms keuren autoriteiten een overname wel heel makkelijk goed. Dit gebeurde bij de overname van glyfosaatproducent Monsanto door Bayer, een multinational die actief is in de gezondheidszorg en zaadveredeling. Het zal hebben bijgedragen aan de steeds grotere concentraties in de agro-markt, die zorgen voor minder innovatie en hogere prijzen voor boeren.⁸⁴

Er worden ook nieuwe 'trucs' gebruikt om onder de radar van de toezichthouder te blijven, met name via 'killer acquisitions' en 'kralen rijgen'. Met killer acquisitions bestendigen bedrijven hun dominante marktpositie door een veelbelovende concurrent in een (relatief) vroeg stadium in te lijven, waarna de innovaties van de kleine concurrent vaak niet verder worden gebracht⁸⁵. Dit komt vaak voor in de farmaceutische industrie en in de digitale sector⁸⁶. Niet alleen verzieken deze killer acquisitions een gezonde marktwerking, ze smoren ook innovaties. Innovaties zijn immers dé manier om een bedrijf met een dominante positie uit te dagen en marktaandeel af te snoepen. Bij het 'kralen rijgen', neemt een bedrijf doelbewust kleinere (lokale) bedrijven stuk voor stuk over, wat uiteindelijk leidt tot (regionale) marktmacht. De ACM kan niet ingrijpen omdat deze relatief kleine overnames onder de wettelijk vastgesteld omzetrempels blijven. De laatste jaren zien we dit bij bijvoorbeeld dierenartsenpraktijken, huisartsen, kinderdagverblijven en op de biermarkt.⁸⁷

3.2 Oplossingen

Grote bedrijven met veel marktmacht hebben zelf geen belang bij meer concurrentie en wensen daarom de status quo te behouden. Terwijl marktmacht alomtegenwoordig is en onze democratie, economie en welvaart beïnvloedt. Het is daarom terecht om naar de overheid als marktmeester te kijken. We moeten de toezichthouder beter equiperen om te zorgen voor gezonde, dynamische markten. Met name de Mededingingswet is toe aan modernisering. Effectieve regelgeving betekent niet alleen het toevoegen van nieuwe regels. Moderniseren is ook afstoten wat niet meer nuttig is, zoals de ACM zelf heeft aangekondigd⁸⁸. Daarmee blijft de marktmeester bij de tijd. Onderstaande oplossingen zijn een belangrijk begin voor de situatie in Nederland, maar er zal ook nog veel moeten gebeuren op Europees niveau. Veel bedrijven opereren immers internationaal.

Beslispunt 8: Wijzig de Mededingingswet zodat deze een definitie van ‘aanmerkelijke marktmacht’ voor relevante markten bevat en zodat de toezichthouder misbruik van marktmacht ‘aannemelijk’ moet maken.

Ten eerste pleiten we voor vereenvoudiging van zowel het aantonen van een dominante marktpositie, als van het aantonen van misbruik daarvan. Het aantonen van een dominante marktpositie is nodig om te kunnen constateren dat er misbruik van wordt gemaakt (artikel 24 van de Mededingingswet). De bewijslast hiervoor ligt bij de ACM. Uit onderzoek blijkt dat effectieve handhaving van artikel 24 (verbod op misbruik van economische machtspositie) momenteel uitdagend is voor de ACM en dat de mogelijkheden ervan worden overschat, waardoor de ACM aan te weinig zaken toekomt⁸⁹. De Mededingingswet zou, net als de Wet marktordening gezondheidszorg en de Telecommunicatiewet, voor relevante markten een vooraf vastgestelde definitie van ‘aanmerkelijke marktmacht’ moeten bevatten. Dit moet uiteraard niet gelden voor de bakker op de hoek, maar wel voor de markten waarin grote bedrijven en multinationals actief zijn. Tevens moet de Mededingingswet zo aangepast worden, dat de ACM niet meer ‘buiten elke redelijke twijfel’ moet aantonen dat er sprake is van misbruik van marktmacht. In plaats daarvan zou de toezichthouder dit ‘aannemelijk’ moeten maken, waarmee er een lichtere bewijslast is⁹⁰.

Beslispunt 9: Verhoog de omzetrempels voor de fusietoets en voeg een call-inbevoegdheid voor de ACM toe aan het instrumentarium.

Ten tweede pleiten we, in navolging van de ACM, voor een herschikking van het instrumentarium voor de toetsing van fusies en overnames.⁹¹ De huidige omzetrempels⁹²

zorgen voor een grote werklast voor de ACM, terwijl de meeste geen gevaar zijn voor de concurrentie. De killer acquisitions en het kralen rijgen zijn dat wel, maar die blijven onder de omzetrempels en kunnen daardoor niet worden onderzocht. Door de ACM een 'call-inbevoegdheid' geven, kunnen fusies en overnames die onder de omzetrempels vallen worden onderzocht volgens de reguliere procedure.⁹³ Andere Europese landen (o.a. Zweden, Italië en Ierland) hebben zo'n bevoegdheid reeds geïntroduceerd in hun mededingingswetgeving. Killer acquisitions en het kralen rijgen kunnen, indien problematisch, hiermee aan banden worden gelegd. De Tweede Kamer heeft op 22 oktober 2024 een motie aangenomen, waarmee de regering wordt verzocht om in de Mededingingswet een call-inbevoegdheid voor overnames onder de wettelijke drempels op te nemen (Kamerstuk 36 495, nr. 7). Dit moet nu zo snel als mogelijk worden uitgevoerd.

Beslispunt 10: Introduceer een nieuw mededingingsinstrument op basis van de principes van de New Competition Tool.

Ten derde pleiten we voor een nieuw instrument naar de principes van de New Competition Tool (NCT). Vanaf 2020 werkte de Europese Commissie aan het vormgeven van een NCT, waarmee marktautoriteiten een meer laagdrempelige onderzoeksbevoegdheid zouden krijgen om markten met weinig marktwerking te onderzoeken, ook als er op voorhand geen sprake lijkt van overtreding van de wet. Dit proces werd echter in 2023 afgebroken omdat andere middelen om marktmacht tegen te gaan, zoals de digitale marktenverordening, passender werden geacht. Een instrument naar de principes van de NCT is echter heel belangrijk voor Nederland, zodat de toezichthouder beter onderzoek kan doen naar problemen die door de (structuur of het gedrag op) een markt als geheel en daarbij naar zowel horizontale als verticale problemen kijken. Het NCT biedt niet alleen een oplossing voor gebrek aan bevoegdheden

De nominatielijst voor te onderzoeken markten is de laatste jaren al aardig gevuld, en gaat van de schoolboekenmarkt tot benzinestations, en van ziekenhuizen tot uitgeverij van wetenschappelijke literatuur. Het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Denemarken, Griekenland en IJsland kennen al wel zo'n onderzoeksbevoegdheid. In het Verenigd Koninkrijk werden bijvoorbeeld de bankenmarkt, vliegvelden en supermarkten onderzocht en konden maatregelen worden genomen om de concurrentie te verbeteren, waaronder verplichte transparantie (bij supermarkten) en gedwongen splitsing van eigendom (bij de vliegvelden). Die laatste bevoegdheden - gedwongen splitsing of het ongedaan maken van fusies - moet ook worden overwogen voor Nederland. Dit is echter wel een verstrekkende bevoegdheid,

waarmee de vraag opkomt “wie bewaakt de bewaker?”. Dit wordt het beste zo veel mogelijk volgens bestaande procedures en kaders gedaan, bijvoorbeeld door het toepassen van de openbare voorbereidingsprocedure en de toetsing op proportionaliteit, beide uit de Algemene wet bestuursrecht. Ook zou er met het oog op zekerheid voor ondernemers een maximale termijn aan een dergelijk marktonderzoek moeten zitten.

Hoofdstuk 4 – Meer prikkels voor innovatie en vooruitgang

Net zoals ons huidige economische systeem te weinig prikkels bevat om negatieve externaliteiten te voorkomen (hoofdstuk 2) en onvoldoende waarborgen bevat om concurrentie te bevorderen (hoofdstuk 3), bevat het ook te weinig prikkels om onderzoek en innovatie voldoende te stimuleren. Bedrijven voelen zich te weinig aangemoedigd om te investeren in onderzoek en ontwikkeling, vaak omdat de voordelen vaak pas op de lange termijn zichtbaar zijn, elders neerslaan of niet genoeg worden (h)erkend. Een progressief kapitalisme zorgt ervoor dat de juiste publieke investeringen in onderwijs, onderzoek en innovatie worden gedaan en creëert meer prikkels voor bedrijven en private investeerders om deze noodzakelijke investeringen ook te doen. Het resultaat is een productievere economie en daarmee een waarborg van onze welvaart.

4.1 Probleemanalyse

Onze economie piept en kraakt. Als we niet ingrijpen, ligt onze toekomstige welvaart lager dan de welvaart waarin deze generatie opgroeide, terwijl er zoveel kansen liggen om onze welvaart te verhogen en meer mensen daarvan te laten profiteren. Nederland vergrijst in hoog tempo en de verhouding tussen de beroepsbevolking en mensen met de pensioengerechtigde leeftijd wordt ook steeds kwetsbaarder. Deze 'grijze druk' (de verhouding van 65-plussers ten opzichte van 20- tot 65-jarigen) was in 2003 nog 22,2%, maar is inmiddels gestegen naar 34,4% en wordt in 2040 naar verwachting 45%^{94, 95}. Dit fenomeen speelt niet enkel in Nederland, maar door heel Europa. Als gevolg hiervan is onze economie kwetsbaar en dreigen we als continent voorbijgelopen te worden door China en de Verenigde Staten. Mario Draghi onderschreef dit in zijn toonaangevende rapport en stelde dat Europa zich fundamenteel moet aanpassen om onze achterstand ten opzichte van China en de VS in te halen⁹⁶. Afgelopen decennium is onze arbeidsproductiviteitsgroei gekrompen naar gemiddeld slechts 0,4% per jaar, met zelfs een krimp van 1,3% in 2023⁹⁷ en 1,4% in 2024⁹⁸. De Nederlandsche Bank waarschuwde recentelijk voor de gevaren van deze slechte cijfers en benadrukte dat als onze arbeidsproductiviteit niet groeit, we onze toekomstige welvaart onder druk zetten⁹⁹. Ook de Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050 stelde dat "als die lage waarden blijven gelden voor de toekomst dan zal (...) de totale welvaartsgroei stagneren of zelfs dalen"¹⁰⁰. Onze productiviteit moet dus omhoog. Daarvoor moeten we

vooral 'slimmer werken'. Dit is waar het belang van innovatie om de hoek komt kijken. Met innovatie kunnen we onze arbeidsproductiviteit verhogen en tegelijkertijd oplossingen vinden voor maatschappelijke problemen zoals de energietransitie, het waarborgen van onze veiligheid en het zorgdragen voor een vergrijzende samenleving. Op dit moment investeert Nederland echter te weinig in innovatie en zowel publieke als private financiering schieten tekort.

Europees hebben we afspraken gemaakt om voldoende geld te investeren aan onderzoek en ontwikkeling in de zogenoemde Lissabon-doelstelling. Deze doelstelling houdt in dat lidstaten jaarlijks 3% van hun bbp investeren in onderzoek en innovatie: 1% moet komen van publieke investeringen, 2% van private investeringen. Nederland houdt zich niet aan deze afspraak. De publieke investeringen schommelen al jaren rond 0,7% en de private investeringen rond de 1,3%.¹⁰¹ De totale Nederlandse investeringen in onderzoek en innovatie kwamen daarmee in 2023 uit op 2,08% van het bbp, wat onder het EU-gemiddelde van 2,25% en ruim onder de Lissabondoelstelling lag¹⁰². De 3% heeft Nederland nooit gehaald. Koplopers binnen de EU zijn Zweden (3,57%), België (3,32%) en Oostenrijk (3,29%).¹⁰³ Deze landen zullen hier in de toekomst de vruchten van plukken. We hebben dus niet alleen een achterstand opgelopen ten opzichte van China en de Verenigde Staten, maar ook ten opzichte van andere Europese landen. Om de 3% te behalen moet Nederland, gezien de recente bbp-groei, jaarlijks ongeveer 10 miljard euro extra aan onderzoek en ontwikkeling investeren (op basis van de cijfers voor 2023).

Publieke investeringen die leiden tot meer innovatie en een hogere productiviteit zijn bijvoorbeeld de uitgaven aan onderwijs. Onderwijs in Nederland wordt publiek gefinancierd, omdat de markt dit niet zal doen vanwege de beperkte opbrengsten van private investeringen. Onderwijs vinden we echter van dermate belang voor de maatschappij dat de overheid hierin een grote publieke bijdrage aan levert: de economische opbrengst ervan rechtvaardigt de uitgave. Onderzoek wijst ook uit dat een investering in onderwijs en innovatie zich uiteindelijk terugbetaalt.¹⁰⁴ Momenteel wordt er in Nederland echter steeds minder geld uitgetrokken voor onderwijs of (bij-/om-)scholing van de beroepsbevolking. De bezuinigingen van het huidige kabinet brengen de benodigde investeringen alleen maar verder uit zicht.

Ook de private investeringen blijven ruimschoots achter. Het feit dat innovaties ook wat opleveren voor anderen, tellen bij door private investeerders onvoldoende mee in hun investeringsbeslissingen, waardoor deze investeringen te weinig worden gedaan.¹⁰⁵ De financieringsmogelijkheden voor (startende) bedrijven zijn in Nederland ook beperkt, vooral

vanaf bedragen rond de €10 miljoen en bij vervolginvesteringen boven de €50 miljoen.¹⁰⁶ Dit zorgt ervoor dat innovaties die commercieel nog onaantrekkelijk zijn niet gedaan worden, terwijl ze voor de maatschappij als geheel wel aantrekkelijk zouden zijn. Het is niet zo dat er te weinig geld is, het geld bevindt zich niet op de juiste plek. Veel Nederlands geld staat vast op een spaarrekening, in plaats van dat het wordt ingezet voor innovatie en vooruitgang. Sparen wordt zelfs fiscaal aangemoedigd, denk aan pensioensparen of het aftrekken van woningbezit, waardoor er nog minder geld in de economie wordt geïnvesteerd. De Nederlandse situatie staat in contrast met de Verenigde Staten, waar zes keer meer durfkapitaal beschikbaar is dan bij ons en waar investeerders meer risico's nemen.¹⁰⁷ Dit goede Amerikaanse financieringsklimaat werkt als een sneeuwbal, dat nog meer kapitaal aantrekt. Europese banken en pensioenfondsen investeren daardoor jaarlijks 300 miljard euro in de VS, terwijl Europa dit geld zelf goed kan gebruiken.

Een andere manier om meer private investeringen in innovatie los te krijgen, is door de structuur van de Nederlandse economie te veranderen. In laagproductieve sectoren wordt minder geïnvesteerd in innovatie dan in hoogproductieve sectoren. Maar de afgelopen jaren groeiden juist de laagproductieve sectoren (slachterijen, kassen, distributiecentra, etc.).¹⁰⁸ Om productiever te zijn en zo meer te gaan investeren in innovatie, moeten we deze structureffecten in de economie omdraaien en ervoor zorgen dat juist hoogproductieve sectoren groeien. Dit betekent dat schaarse arbeidskrachten, middelen en ruimte opnieuw moeten worden gealloceerd, zoals ook bepleit in hoofdstuk 2 over een systeem van echte prijzen en strengere handhaving. Ook het bevorderen van marktwerking zorgt voor meer innovatie omdat bedrijven een onderscheidend, concurrerend product moeten kunnen blijven aanbieden.

4.2 Oplossingen

Het kapitalisme en de onderliggende economische structuren bevatten niet de goede prikkels om innovatie blijvend aan te jagen. Die prikkels moeten worden toegevoegd. Hier ligt een rol voor een actieve overheid, die zelf investeert in innovatie en daarmee als vliegwiel voor private investeringen dient.

Beslispunt 11: Leg wettelijk vast dat de publieke investeringen in Research & Development 1% van het nationaal inkomen moeten zijn (Lissabondoelstelling).

Nederland heeft zich gecommitteerd aan de Lissabondoelstelling. Die afspraak behelst dat 3% van ons nationaal inkomen in onderzoek en ontwikkeling moet worden geïnvesteerd, waarvan tweederde van bedrijven zou moeten komen en eenderde van de overheid. Maar bedrijven en overheid leveren niet, en zo doen we ons eigen verdienvermogen tekort. Een deel van de intensiveringen kan bijvoorbeeld worden ingezet voor meer (innovatie-)campussen (ook wel 'innovatie-ecosystemen' of 'innovatiehubs'). Op een campus komen bedrijven en kennisinstellingen samen om van elkaar te leren en hun krachten te bundelen. De huidige dertien volwassen campussen zagen sinds 2018 een groei van 40% meer bedrijven (naar 2.600) en 50% meer banen (naar 600.000).¹⁰⁹ Met publieke ondersteuning kunnen nog meer goede huisvesting, gedeelde faciliteiten en een goede verbinding met kennisinstellingen geregeld worden.

Beslispunt 12: Zet overheidsbeleid bewust in om private investeringen in innovatie aan te jagen

Om de 3%-Lissabondoelstelling te realiseren, moeten ook de private investering in onderzoek en innovatie omhoog. De aanpak hiervoor is tweeledig. Enerzijds dienen publieke investeringen als hefboom voor private en buitenlandse investeringen.^{110, 111} Anderzijds zullen ook eigenstandig meer private investeringen van de grond moeten komen.

De weg omhoog begint bij een overheid die voldoende investeert. Het intensiveren van de publieke investeringen dient wel te gebeuren met een visie, een plan waarmee private investeringen ook maximaal worden aangewakkerd. Daarvoor is het, zoals in 4.1 aangegeven, verstandig om in te zetten op hoogproductieve, R&D-intensieve sectoren waar Nederland dankzij bedrijven als Philips en ASML al een goede positie in heeft. Door innovaties te ontwikkelen op nieuwe toepassingsgebieden zoals medische technologie en energietechnologie (batterijen), groeit de hightechsector gericht, voortbouwend op bestaande expertise, en daarmee groeien de private R&D-investeringen en de arbeidsproductiviteit. Het Nationaal Groeifondsprogramma NXTGEN is hier een goed voorbeeld van.¹¹² Het wegvallen van het Nationaal Groeifonds betekent niet alleen dat er minder financiële middelen beschikbaar zijn. Het betekent ook dat er minder gewerkt kan worden in publiek-private samenwerkingen waarbij scherp en bewust wordt gekozen voor de meest beloftevolle ontwikkelingen. Om de publieke investeringen dus optimaal in te blijven zetten voor aanvullende private investeringen, moeten er scherpe keuzes worden gemaakt. De Nationale Technologiestrategie is hierin een goede stap.

Om ook eigenstandige private investeringen van de grond te krijgen, is een veelzijdig en samenhangend instrumentarium nodig. Zo zou het investeren in R&D aantrekkelijker moeten worden gemaakt ten opzichte van het inkopen van eigen aandelen of het uitkeren van dividend. Ook aanpassing van regels, zoals de Wet Bevordering Speur- en Ontwikkelswerk (WBSO), kan hierbij nuttig zijn. Onderdeel van het instrumentarium kan ook zijn dat de overheid meer inzet op innovatief aanbesteden (naast het true price aanbesteden zoals in hoofdstuk 2 genoemd), zoals eerder door indiener voorgesteld.¹¹³ Door op zijn minst de Europese norm voor innovatiegericht aanbesteden te halen, kan de publieke uitgave – die hoe dan ook wordt gedaan – aangewend worden om private innovaties aan te zwengelen.

Beslispunt 13: Richt een 'national productivity board' op dat gegevens over productiviteit, ook van de publieke sector, bijhoudt en jaarlijks aanbevelingen doet

Innovatie zorgt voor productiviteit, en productiviteit zorgt voor innovatie. Als beide niet groeien, komt onze economie piepend en krakend tot stilstand. Deze relatie wordt buiten de professionals in de economie nog maar zelden gezien, waardoor ook de maatschappelijke en politieke druk om te handelen ontbreekt. Nu houdt het Centraal Planbureau (CPB) jaarlijks de arbeidsproductiviteitsgroei bij, enkel voor de private sector. Daarvoor is 1 fte beschikbaar. Dit is te weinig. De arbeidsproductiviteit verdient een prominentere rol in het debat en daarom een serieuze monitor, ook van de publieke sector, en jaarlijkse aanbevelingen vanuit een (onafhankelijke) autoriteit.

Hoofdstuk 5 – Goed bestuur bij bedrijven

In de voorgaande hoofdstukken zetten we uiteen hoe we de spelregels voor de markt moeten aanpassen. Met een systeem van echte prijzen, het bevorderen van meer marktwerking en het stimuleren van innovatie kunnen we zorgen voor prikkels die marktfalen voorkomen of genezen. De vierde en laatste hervorming van progressief kapitalisme gaat over de spelers zélf, die ook moeten veranderen om de overige drie marktpijlers optimaal te laten werken. Met goed bestuur bij bedrijven zorgen we ervoor dat aandeelhoudersbelangen minder ruimte krijgen en dat andere belangen beter kunnen doordringen tot het bedrijfsbestuur.

5.1 Probleemanalyse

Er zijn bijna 2,4 miljoen ondernemingen in Nederland. Hiervan zijn 1,6 miljoen een eenmanszaak en 450.000 een besloten vennootschap (bv).¹¹⁴ Daarnaast kennen we de naamloze vennootschap (nv), de coöperatie, de maatschap en de stichting. Waartoe zijn al die bedrijven op aard? De meeste mensen zullen antwoorden dat bedrijven waarde toevoegen aan onze samenleving. Ze voorzien in producten en diensten die de overheid of individuen niet kunnen organiseren. Ze zorgen voor banen waarmee we ons geld verdienen en ons verder kunnen ontwikkelen. Bedrijven zijn dus meer dan winstmachines. Het is echter, zoals de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) stelt, “niet vanzelfsprekend dat maatschappelijke belangen en bedrijfsbelangen synchroon lopen”.¹¹⁵ Een bedrijf dat goed loopt en winst maakt, kan tegelijkertijd negatieve externaliteiten veroorzaken. En dat zien we dan ook nog te vaak gebeuren.

Vooropgesteld: heel veel bedrijven leveren naast hun financiële bijdrage aan de staatskas een belangrijke maatschappelijke bijdrage. Denk aan de duizenden mkb die de lokale sportvereniging sponsoren of de creatieve broedplaatsen waar ook mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt een fijne werkplek vinden. We zien ook een trend van steeds meer organisatiemodellen die afwijken van de standaard vennootschapstructuren. Denk aan de groei van coöperaties (bijna verdubbeld in de afgelopen vijftien jaar¹¹⁶) en bedrijven die zich graag zouden inschrijven als maatschappelijke bv.¹¹⁷ Ook op een meer informele manier willen steeds meer bedrijven naar een breder maatschappelijk belang handelen (en dat laten

zien). Denk aan de B-corp-certificering¹¹⁸, de introductie van de 'Chief Value Officer'¹¹⁹ of een partnerschap met MVO Nederland¹²⁰.

Maar ook de meer traditionele bv en nv kunnen met oog voor een breder maatschappelijk belang hun werk doen. Sterker nog: zij worden geacht dit te doen. In boek 2 van het Burgerlijk Wetboek staat voor de bv (artikel 239, lid 5) en de nv (artikel 129, lid 5) het volgende opgenomen: "Bij de vervulling van hun taak richten de bestuurders zich naar het belang van de vennootschap en de met haar verbonden onderneming". Strikt genomen kan deze wettekst geïnterpreteerd worden als het prevaleren van financiële belangen, omdat dat doorgaans wordt gezien als een belangrijk, zo niet het belangrijkste belang van een bedrijf. De Hoge Raad heeft met het Cancun-arrest deze norm nader ingevuld en benadrukt dat bestuurders bij de vervulling van hun taak zorgvuldigheid moeten betrachten met betrekking tot de belangen van al degenen die bij de vennootschap en haar onderneming zijn betrokken.¹²¹ De wet en jurisprudentie bieden het bestuur dus de ruimte om te kiezen voor het langetermijnbelang van de vennootschap en niet enkel het financiële belang van aandeelhouders. Daarnaast moeten beursgenoteerde bedrijven zich houden aan de Corporate Governance Code, waarin principe 1.1 voorschrijft dat het bestuur van een bedrijf verantwoordelijk is voor duurzame langetermijnwaardecreatie en de effecten van het handelen op mens en milieu.¹²² Bedrijven die dit niet naleven, moet dat in hun jaarverslag uitleggen. De Corporate Governance Code is dus een uitbreiding, op basis van zelfregulering, van de wettelijke verplichtingen.

Hoewel goed bestuur en het betrekken van brede belangen op papier dus goed geregeld lijken, ziet de praktijk er regelmatig anders uit. Het bestuur benut de ruimte voor duurzame langetermijnwaardecreatie lang niet altijd, terwijl aandeelhouders hun instrumenten ten behoeve van financiële (korte termijn) winst wel effectief (kunnen) inzetten. Doordat aandeelhouders bevoegd zijn om bestuurders te benoemen en te ontslaan en om grote besluiten goed te keuren, voelt het bestuur zich eerder gedwongen om dat belang toch te laten prevaleren.^{123, 124} Dit geldt met name voor de grotere bedrijven waarbij de (vaak Anglo-Saksische) aandeelhouders verder weg staan van de operatie en de omgeving. Anders gezegd: het kleinere mkb, bedrijven met grootaandeelhouders en bedrijven waarbij stemgerechtigde aandeelhouders tevens op de werkvloer staan, zullen hier andere prikkels ervaren.

Het handelen door en de belangen van die 'aandeelhouders op afstand' worden gekenmerkt door de 'tragedie van de horizon'¹²⁵: de tijd dat aandeelhouders (en bestuurders) betrokken

zijn bij een bedrijf is korter dan de horizon van verduurzaming en andere duurzame lange termijn waardecreatie.^{126, 127} In de jaren '60 waren aandelen gemiddeld acht jaar in dezelfde handen, aan het begin van deze eeuw was dat nog maar zes maanden.¹²⁸ Een voorbeeld is een uitspraak van Stuart Kirk, hoofd van de afdeling Responsible Investments bij de Britse grootbank HSBC. Hij beargumenteerde in 2022 dat de gemiddelde looptijd van een lening bij zijn bank zes jaar is. Wat er gebeurt vanaf jaar zeven is, hoe ernstig ook, volledig irrelevant.¹²⁹ Hoewel Kirk veel kritiek kreeg op zijn uitspraken, zullen velen het in stilte met hem eens zijn.¹³⁰ Overigens zien we in de politiek en in de ambtelijke top natuurlijk hetzelfde patroon. Kabinetten wisselen minstens iedere vier jaar en ook volksvertegenwoordigers blijven niet lang hangen: de helft van de huidige Tweede Kamer was nog geen lid voor de verkiezingen van 2023. Topambtenaren worden geacht na vijf tot zeven jaar een nieuwe baan te vinden. Ook deze wisselingen zorgen ervoor dat de horizon voor het handelen niet altijd ver genoeg in de toekomst ligt om duurzame lange termijn waardecreatie te realiseren.

Goed bestuur draait om het vinden van een balans tussen verschillende belangen die tezamen bijdragen aan duurzame lange termijn waardecreatie. Naast aanpassingen van het handelen door bestuur en de aandeelhouders, zijn er ook andere manieren om andere belangen en rol te geven. Bijvoorbeeld door te kiezen voor een andere rechtsvorm, zoals de coöperatie of de stichting, al kleven daar ook nadelen aan. Het ontbreekt in het Nederlandse systeem ook nog aan een rechtsvorm voor bedrijven waarbij winstgevendheid belangrijk is, maar waarbij het financiële belang niet prevaleert. Ook kunnen de checks and balances via andere machten beter geregeld worden. Zo heeft ook de Ondernemingsraad (OR) rechten en invloed. Voor werknemers spelen meer belangen dan het financiële belang van de onderneming. Voor werknemers die in de buurt wonen, zijn effecten op de leefomgeving belangrijk. Ook een goed loon en een goede werkcultuur zijn belangrijk. De OR heeft wettelijk een uitgebreide set aan rechten voor instemming en advies¹³¹ gebruik van. Ook komt het voor dat een bestuur de OR niet serieus neemt, of dat er helemaal geen OR is ingesteld. We zien ook vernieuwende vormen om verschillende belangen een stem te geven. Zo is er rond Schiphol een 'Maatschappelijke Raad' ingesteld die zich richt op het verbeteren van de kwaliteit van de leefomgeving rondom Schiphol. Omwonenden, maar ook maatschappelijke organisaties en experts hebben daarin een plaats en kunnen advies geven.¹³² Tot slot zijn rapportage en transparantie ook van belang voor goed bestuur op basis van een gebalanceerde belangenafweging.

5.2 Oplossingen

Het is de hoogste tijd dat het verbinden van ondernemerschap aan brede maatschappelijke belangen niet alleen op papier, maar ook in de praktijk de norm wordt. Om dat voor elkaar te krijgen, moeten we 1) duidelijker wettelijk vastleggen dat de belangen van een bv of nv verder strekken dan het financiële belang, 2) een nieuwe maatschappelijke bedrijfsvorm mogelijk maken, en 3) meer zeggenschap voor maatschappelijke belangen organiseren.

Beslispunt 14: Wijzig Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek zodanig dat het bestuur verantwoordelijk is voor duurzame langetermijnwaardecreatie

Al in 1964 riep de Commissie Verdam op in de wet vast te leggen dat bestuurders en commissarissen hun taak "binnen het raamwerk van het algemeen belang" zouden vervullen. Dat is er nooit van gekomen, maar op basis van artikel 2:239, lid 5 van het Burgerlijk Wetboek - "Bij de vervulling van hun taak richten de bestuurders zich naar het belang van de vennootschap en de met haar verbonden onderneming." - en de jurisprudentie op basis van dat artikel (Cancun, Shell) is de verantwoordelijkheid van het bestuur van bedrijven breder dan alleen ten opzichte van de aandeelhouders en winstmaximalisatie op lange termijn. Tegelijkertijd constateert initiatiefnemer dat de reikwijdte van de geldende regels op basis van de letter van de wet slechts impliciet duidelijk zijn. Bovendien ziet initiatiefnemer een asymmetrie tussen de verschillende stakeholders in de mogelijkheden die zij hebben om naleving van hun belangen te bevorderen of af te dwingen. Dit vraagt wellicht in sommige gevallen een assertievere houding van bijvoorbeeld Ondernemingsraden om werknemersbelangen adequaat te behartigen of van bestuurders en toezichthouders bij bedrijven om de wettelijke ruimte om een andere koers te kiezen dan (een activistisch deel van de) aandeelhouders wensen. Maar initiatiefnemer ziet hier ook ruimte voor de wetgever en ontleent daartoe inspiratie uit de Nederlandse Corporate Governance Code en pleit voor het opnemen van het eerste principe daaruit - "Het bestuur is verantwoordelijk voor de continuïteit van de vennootschap en de met haar verbonden onderneming en de duurzame lange termijn waardecreatie van de vennootschap en de met haar verbonden onderneming. Het bestuur houdt rekening met de effecten van het handelen van de vennootschap en de met haar verbonden onderneming op mens en milieu en weegt daartoe de in aanmerking komende belangen van de stakeholders."¹³³ - in het Burgerlijk Wetboek. Hiermee zou de wetgever de Rijnlandse norm expliciet bevestigen en bestendigen. Bovendien geldt voor de Corporate Governance Code slechts een comply or explain-model ten aanzien van de naleving.

Beslispunt 15: Faciliteer de oprichting van een rentmeesterverenootschap

Ten tweede pleit initiatiefnemer voor het faciliteren van het 'rentmeesterverenootschap' (steward-owned company) als bedrijfsvorm. De kern van een rentmeesterverenootschap is dat het wel een winstgedreven onderneming is – in tegenstelling tot de coöperatie en de stichting – maar dat het stemrecht gescheiden wordt van het financiële belang, in tegenstelling tot de traditionele bv en nv. De rentmeesterverenootschap is nog geen formele bedrijfsvorm, maar kan in de praktijk wel al worden toegepast door bijvoorbeeld een bv op te richten en daar twee stichtingen aan te koppelen: een waar de winstuitkering van het bedrijf naartoe vloeit, en een waarin het stemrecht wordt ondergebracht. Dit gebeurt al, zowel internationaal als in Nederland. Zo is Patagonia, één van de bekendste outdoormerken, een rentmeesterverenootschap. De ene stichting bevat de stemgerechtigde aandelen en borgt zo de waarden en onafhankelijkheid van het bedrijf. De andere stichting bevat de aandelen met winstrecht echt en investeert die winst om klimaatverandering tegen te gaan¹³⁴. Andere internationale voorbeelden van bedrijven die hun winsten maatschappelijk investeren zijn Maersk (containervervoer), Bosch (keukenapparatuur) en Carlsberg (bier)¹³⁵. In Nederland hebben we onder andere Albron (bedrijfscateraar), BuurtzorgT (psychiatrie), de Efteling en camping Zeeburg die met brede maatschappelijke toegevoegde waarde ondernemen¹³⁶. Het bevorderen van steward owned ondernemen vraagt in eerste instantie om een aanpak langs twee sporen. De eerste is het faciliteren van de rentmeesterverenootschap in boek 2 van het Burgerlijk Wetboek.¹³⁷ Het tweede spoor is door modelstatuten op te stellen en deze als een 'standaardpakket' beschikbaar te stellen voor ondernemers die steward owned willen ondernemen.¹³⁸ In beide gevallen wordt de drempel verlaagd en de ondernemer ontzorgd.

Beslispunt 16: Experimenteer met een Maatschappelijk Raad.

Ten derde pleit initiatiefnemer ervoor dat er meer geëxperimenteerd wordt met het instellen van een Maatschappelijke Raad om zo het meewegen van maatschappelijke belangen te verankeren in de checks and balances bij een traditionele bv of nv. Schiphol laat in de praktijk zien dat een Maatschappelijke Raad goed werkt en wordt gewaardeerd.¹³⁹ De minister van Economische Zaken zou met ten minste 20 toonaangevende bedrijven om tafel moeten gaan met het verzoek om een Maatschappelijke Raad te installeren, die te evalueren en daar bredere lessen uit te trekken, waarbij ook overwogen dient te worden of een wettelijke basis voor de Maatschappelijke Raad van toegevoegde waarde kan zijn. Overigens kunnen Ondernemingsraden ook een belangrijke rol vervullen in het vertegenwoordigen van andere belangen dan de aandeelhoudersbelangen. In algemene zin kunnen zij zich daarin actiever opstellen.

Eindnoten

- 1 Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2009). Economics. McGraw-Hill Companies.
- 2 Brummer, C. (2023). Sam van Houten tegen de rest. Prometheus. p. 278
- 3 Mr. Hans van Mierlo Stichting (2014), Beloon prestatie en deel de welvaart, <https://d66.nl/vanmierlostichting/archive/beloon-prestatie-en-deel-de-welvaart/> p. 60, en Mr. Hans van Mierlo Stichting. (2021), Ordening op orde, <https://d66.nl/vanmierlostichting/publicatie-overzicht/ordening-op-orde/>
- 4 Centraal Bureau voor de Statistiek (14 november 2024), Economie groeit in derde kwartaal 2024 met 0,8 procent, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/46/economie-groeit-in-derde-kwartaal-2024-met-0-8-procent>
- 5 CBS, (2022), Waar werken de meeste mensen? - Nederland in cijfers 2022, <https://longreads.cbs.nl/nederland-in-cijfers-2022/waar-werken-de-meeste-mensen/>
- 6 PwC, (2024), De totale belastingbijdrage van het Nederlandse bedrijfsleven in 2023, <https://www.pwc.nl/nl/actueel-publicaties/assets/pdfs/pwc-total-tax-contribution-2023.pdf>
- 7 De Volkskrant, (14 maart 2024), Shell stelt voor het eerst doelen voor 2030 voor de uitstoot van klanten: tot 20 procent lager. <https://www.volkskrant.nl/economie/shell-stelt-voor-het-eerst-doelen-voor-2030-voor-de-uitstoot-van-klanten-tot-20-procent-lager~b0c095ef/>
- 8 het Financieele Dagblad, (8 januari 2025), Shell gaat mogelijk meer dan \$1 mrd afboeken op groene divisie. FD.nl, <https://fd.nl/bedrijfsleven/1542025/shell-gaat-mogelijk-meer-dan-1-mrd-afboeken-op-groene-divisie>
- 9 <https://www.bnr.nl/nieuws/economie/10570200/shell-zet-vol-in-op-verkoop-lng-wil-aandeelhouders-meer-belonen>
- 10 De Volkskrant, (4 december 2024), 'Bizar hoge' bonus van 60,5 miljoen euro voor baas moederbedrijf Douwe Egberts, <https://www.volkskrant.nl/economie/bizar-hoge-bonus-60-5-miljoen-voor-baas-moederbedrijf-douwe-egberts~b9036e89/>
- 11 Zitlmann, R. (2023), Attitudes towards capitalism in 34 countries on five continents, Economic Affairs, 43(3), 353–371, <https://doi.org/10.1111/ecaf.12591>
- 12 Joseph Stiglitz is een Amerikaanse econoom, hoogleraar economie aan Columbia University en Nobelprijswinnaar. In 2019 schreef hij het boek Winst voor iedereen – Progressief kapitalisme in een tijd van onvrede, waarmee hij onder meer pleit voor een sterke overheid om marktfalen te voorkomen.
- 13 Klomp, K, Ecoliberalisme (2025), De Geus
- 14 CE Delft, (2018), De echte prijs van vlees, https://ce.nl/wp-content/uploads/2021/03/CE_Delft_7N81_De_echte_prijs_van_vlees_DEF.pdf
- 15 True Price, (2022), The True Price of Cotton from India, <https://trueprice.org/cotton-idh-india/>
- 16 CE Delft (2025), True Pricing van consumptiegoederen - van verborgen kosten naar zichtbare prijzen, <https://www.rijsksoverheid.nl/documenten/rapporten/2025/02/21/ce-delft-true-pricing-van-consumptiegoederen>
- 17 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, (2023), Goede zaken. Naar een grotere maatschappelijke bijdrage van ondernemingen. <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2023/09/14/goede-zaken>
- 18 ESB, (6 september 2024), Ruim twee derde bedrijfswinsten is ten koste van mens en milieu, <https://esb.nu/ruim-twee-derde-bedrijfswinsten-is-ten-koste-van-mens-en-milieu/>
- 19 Het Financieele Dagblad, (5 maart 2025), Plasticrecycling in crisis: golf aan faillissementen, <https://fd.nl/bedrijfsleven/1547469/plasticrecycling-in-crisis-golf-aan-faillissementen-houdt-aan>
- 20 Earth Overshoot Day, (1 april 2024), Persbericht Dutch Overshoot Day 2024, <https://overshoot.footprintnetwork.org/newsroom/press-release-dutch-overshoot-day-2024-nl/>
- 21 Club of Rome, (30 juli 2024), Earth Overshoot Day 2024 falls on August 1st, <https://www.clubofrome.org/impact-hubs/climate-emergency/earth-overshoot-day/>
- 22 Planbureau voor de Leefomgeving, (22 juni 2018), Milieuschade kost samenleving jaarlijks 31 miljard euro, <https://www.pbl.nl/actueel/nieuws/milieuschade-kost-samenleving-jaarlijks-31-miljard-euro>
- 23 Kamerstukken II 2019/20, 35446, nr. 2, p. 65 verwijzend naar: De Nederlandsche Bank, (2017), De Nederlandse financiële sector veilig achter de dijken? <https://www.dnb.nl/media/eineq2e0/de-nederlandse-financi%C3%ABle-sector-veilig-achter-de-dijken.pdf>
- 24 Nu.nl, (4 april 2024), Kopje koffie wordt duurder door recordprijs robustabonen, <https://www.nu.nl/economie/6307721/kopje-koffie-wordt-duurder-door-recordprijs-robustabonen.html>
- 25 Business Insider Nederland, (2 juni 2024), De wereld stevent af op een sinaasappelcrisis: dit is de reden. <https://www.businessinsider.nl/de-wereld-stevent-af-op-een-sinaasappelcrisis-dit-is-de-reden/>
- 26 World Economic Forum, (12 februari 2024), Extreme weather is driving food prices higher. These 5 crops are facing the biggest impacts. <https://www.weforum.org/agenda/2024/02/climate-change-food-prices-drought/>
- 27 Milieudefensie, (14 januari 2025), Bier en klimaat: dit wil je weten, <https://milieudefensie.nl/actueel/bier-en-klimaat-dit-wil>

je-weten#bier-en-klimaat--dit-is-de-beste-keuze

- 28 Centraal Bureau voor de Statistiek, (2022), Hoeveel draagt de natuur bij aan de economie en ons welzijn? <https://www.cbs.nl/nl-nl/over-ons/onderzoek-en-innovatie/project/hoeveel-draagt-de-natuur-bij-aan-de-economie-en-ons-welzijn-#:~:text=De%20totale%20monetaire%20waarde%20van,9%20miljard%20euro%20in%202020>.
- 29 Bouwend Nederland, (14 maart 2025), Stikstof zet bouw 244.000 woningen op slot en economische schade van €93,5 miljard dreigt, <https://www.bouwendnederland.nl/nieuws/algemeen/stikstof-zet-bouw-244000-woningen-op-slot-en-economische-schade-van-138-miljard-dreigt>
- 30 Motie Paternotte/Stoffer, Kamerstuk 35 000-XII, nr. 46
- 31 Motie Paternotte/Bontenbal, Kamerstuk 36 410, nr. 22
- 32 Initiatiefnota van het lid Hagen over een nieuw ontwerp voor de kledingindustrie: van wegwerpmatenschap naar circulaire economie (25 november 2022), Kamerstuk 36 254, nr. 2
- 33 Motie Van Esch/Hagen, Kamerstuk 32 852, nr. 273
- 34 MVO Nederland, Dit is de CSRD-richtlijn en zo ga je ermee aan de slag, <https://www.mvonederland.nl/wat-is-de-csrd-richtlijn-en-hoe-ga-je-ermee-aan-de-slag>
- 35 Europese Commissie, Corporate sustainability due diligence, https://commission.europa.eu/business-economy-euro/doing-business-eu/sustainability-due-diligence-responsible-business/corporate-sustainability-due-diligence_en
- 36 Sociaal-Economische Raad, (4 maart 2025), Omnibusvoorstel Europese Commissie: voorgestelde vereenvoudiging van de CSRD, <https://www.ser.nl/nl/actueel/nieuws/omnibusvoorstel-csrd-csdd>
- 37 Algemene Rekenkamer, (30 juni 2021), Aanpak milieucriminaliteit is tasten in het duister, <https://www.rekenkamer.nl/actueel/nieuws/2021/06/30/aanpak-milieucriminaliteit-is-tasten-in-het-duister#:~:text=De%20Inspectie%20Leefomgeving%20en%20Transport,de%20gezondheid%20van%20de%20mens>
- 38 Openbaar Ministerie, (2021), Dreigingsbeeld Milieucriminaliteit 2021, <https://www.om.nl/binaries/om/documenten/publicaties/milieucriminaliteit/2021/07/dbmc/Dreigingsbeeld+Milieucriminaliteit+2021.pdf>
- 39 Algemene Rekenkamer, (2021), Een onzichtbaar probleem, <https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2021/01/20/een-onzichtbaar-probleem>
- 40 Algemene Rekenkamer, (30 juni 2021), Handhaven in het duister, <https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2021/06/30/handhaven-in-het-duister>
- 41 Kamerstukken II 2022/23, 22343, nr. 344; De ander (35925-XII-31) vraagt om een gedeeld informatiesysteem op te zetten, omdat zicht en coördinatie ontbreekt.
- 42 Arbeidsinspectie, (23 mei 2024), Signaal ontslag staande voet, <https://www.nlarbeidsinspectie.nl/publicaties/publicaties/2024/05/23/signaal-ontslag-staande-voet>
- 43 Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050, (2024), Rapport Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050, p. 342, <https://www.staatscommissie2050.nl/bijlagen-rapport/documenten/rapporten/2024/03/12/rapport-staatscommissie-demografische-ontwikkelingen-2050-tweede-druk>
- 44 Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten, (2020), Geen tweederangsburgers: Aanbevelingen om misstanden bij arbeidsmigranten in Nederland tegen te gaan, p. 15, <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-404846f9-9f80-400f-90c3-0c9a8b0fd036/pdf>
- 45 Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten, (2020), Geen tweederangsburgers: Aanbevelingen om misstanden bij arbeidsmigranten in Nederland tegen te gaan, <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-404846f9-9f80-400f-90c3-0c9a8b0fd036/pdf>
- 46 BNNVARA, (4 september 2024), Werkgevers misbruiken zzp-constructie om arbeidsmigranten uit te buiten, <https://www.bnnvara.nl/joop/artikelen/werkgevers-misbruiken-zzp-constructie-om-arbeidsmigranten-uit-te-buiten>
- 47 Follow the Money (5 februari 2024), Vervuilende pfas-fabriek Chemours betaalde geen winstbelasting dankzij 'cynische constructie', <https://www.ftm.nl/artikelen/chemours-ontwikt-agressief-belasting>
- 48 Het Financieele Dagblad, (13 december 2024), Topman Arbeidsinspectie: 'De arbeidsrelatie is meer dan een platte uitruil van loon tegen werkuren.' <https://fd.nl/samenleving/1539328/topman-arbeidsinspectie-de-arbeidsrelatie-is-meer-dan-een-platte-uitruil-van-loon-tegen-werkuren>
- 49 De Nederlandsche Bank, (2024), DNB Voorjaarsraming 2024, p. 5, <https://www.dnb.nl/media/j4qljn2w/voorjaarramingen-juni-2024.pdf>
- 50 Rijksoverheid, (26 september 2023), Toespraak van minister Kuipers bij de 10^e Els Borstlezing, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2023/09/26/toespraak-van-de-minister-kuipers-bij-de-10e-els-borstlezing>
- 51 NPO Radio 1, (28 november 2024), Warmtepompmarkt stort in, Remeha kritisch op kabinet: 'We hadden een afspraak,' <https://www.nporadio1.nl/nieuws/economie/bbbe85d6-81a0-4bd4-a792-0afcb74b4d87/warmtepompmarkt-stort-in-instal-lateur-remeha-kritisch-op-kabinet-we-hadden-een-afspraak>
- 52 Rebel Circular Economy, (2024), Evaluatie Inkopen met Impact, <https://open.overheid.nl/documenten/3fa-50caa-524b-43f7-bac0-a20df1ddda4/file>
- 53

54

55 Zie hiervoor ook het initiatiefvoorstel van D66 Amsterdam: <https://d66.nl/amsterdam/nieuws/initiatiefvoorstel-d66-eerlijk-zijn-over-de-echte-prijs-true-pricing-aanbesteding-amsterdam/>

56 Bijlage bij Kamerbrief "Standpunten en plannen van het kabinet voor een toekomstbestendiger inkoop- en aanbestedings-beleid," (3 december 2024), <https://open.overheid.nl/documenten/29690ea0-2b60-4a66-aacc-779caf357eec/file>

57 Adviescommissie vergunningverlening, toezicht en handhaving, (2021), Om de leefomgeving, <https://open.overheid.nl/documenten/ronl-d30f4087-d7dc-4dda-93b6-f398127aa259/pdf>

58 Europese Commissie, (26 februari 2025), Commissie vereenvoudigt regels inzake duurzaamheid en EU-investeringen en levert meer dan 6 miljard euro administratieve verlichting op, https://finance.ec.europa.eu/publications/commission-simplifies-rules-sustainability-and-eu-investments-delivering-over-eu6-billion_en?prefLang=nl

59 Het Europese emissiehandelssysteem werd in 2005 ingevoerd en draait om het verhandelen van uitstootrechten. De grootste CO₂-uitstoters van Europa vallen onder dit systeem en moeten ervoor zorgen dat hun uitstootrechten overeenkomen met hun daadwerkelijke uitstoot. De prijs van uitstootrechten wordt bepaald door vraag en aanbod en reflecteert dus niet de werkelijke kosten van CO₂-uitstoot. Bovendien worden er ook gratis uitstootrechten uitgedeeld en vallen de scheepvaart en luchtvaart niet onder het systeem. Desalniettemin is het systeem een goede eerste stap en bewijst het nu al twee decennia dat beprijzing als instrument werkt.

60 CE Delft, (2025), True pricing van consumptiegoederen, via: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2025Z03442&did=2025D07783

61 Centraal Planbureau voor de Leefomgeving, (2023), Afschaffing fossiele-energiesubsidies: eerder een hersenkraker dan een no-brainer. <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-PBL-Publicatie-Afschaffing-fossiele-energiesubsidies-eerder-een-hersenkraker-dan-een-no-brainer.pdf>

62 Kalshoven, F in de Volkskrant, (16 november 2024), Landbouw is in economische zin een tamelijk onbeduidende sector in Nederland, <https://www.volkskrant.nl/economie/landbouw-is-in-economische-zin-een-tamelijk-onbeduidende-sector-in-nederland~b34d9eae/>

63 "CO₂-heffing op uitstoot scheepvaart, ondanks dreigementen VS," 11 april 2025, <https://nos.nl/artikel/2563254-co2-heffing-op-uitstoot-scheepvaart-ondanks-dreigementen-vs>

64 Het is van belang dat de opbrengsten onder het uitgavenplafond komen te vallen, zodat bij tegenvallers geen sprake hoeft te zijn van andere lastenverzwaring en zodat grondslagerosie wordt voorkomen.

65 Ordening op Orde, Van Mierlo Stichting, 2014 (<https://d66.nl/vanmierlostichting-2/wp-content/uploads/sites/4/2021/05/Ordening-op-Orde.pdf>)

66 In deze nota spreken we van te veel marktmacht wanneer één bedrijf een dusdanig groot aandeel heeft in een bepaalde markt, dat het zich kan onttrekken van marktwerking en voor langere periodes hogere prijzen kan vragen. Vaak wordt een 50% marktaandeel aangehouden als grens, maar ook bij een kleiner aandeel kan er sprake zijn van marktmacht. Het verga-
ren van marktmacht gebeurt door natuurlijke groei van een bedrijf, of door middel van fusies en overnames.

67 Europese Commissie (2024), Protecting competition in a changing world, via: https://competition-policy.ec.europa.eu/system/files/2024-06/KD0924494enn_Protecting_competition_in_a_changing_world_staff_report_2024.pdf

68 Centraal Bureau voor de Statistiek (2 februari 2024), Winst en dividend grote ondernemingen hoger dan voor corona, via: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/05/winst-en-dividend-grote-ondernemingen-hoger-dan-voor-corona>

69 NOS, (5 september 2024), Onderzoek naar "dynamische" prijzen bij kaartverkoop Oasis-concerten. <https://nos.nl/artikel/2535978-onderzoek-naar-dynamische-prijzen-bij-kaartverkoop-oasis-concerten>

70 Radar, (23 augustus 2023), Via Ticketmaster kaartjes doorverkopen? Dat kan niet altijd. <https://radar.avrotros.nl/artikel/via-ticketmaster-kaartjes-doorverkopen-dat-kan-niet-altijd-54760>

71 Autoriteit Consument & Markt, (28 mei 2024), ACM: spaarrentes blijven achter door te weinig concurrentie, <https://www.acm.nl/nl/publicaties/acm-spaarrentes-blijven-achter-door-te-weinig-concurrentie>

72 Consumentenbond, (5 juli 2024), Al jaren te hoge internetprijzen door gebrek aan concurrentie, <https://www.consumentenbond.nl/internet/al-jaren-te-hoge-internetprijzen-door-gebrek-aan-concurrentie>

73 ESB, (25 januari 2024), Consument profiteert niet maximaal van olieprijsdalingen, <https://esb.nu/consument-profiteert-niet-maximaal-van-olieprijsdalingen/>

74 Antwoord op schriftelijke vragen Rooderkerk en Sneller (beiden D66) over het bericht 'Marktconcentratie op de schoolboeken- en schoolboekendistributiemarkt'. <https://open.overheid.nl/documenten/dpc-fa24f6963512a24c8b66e165ffc4ad-23b0e2f522/pdf>

75 Centraal Bureau voor de Statistiek, (7 september 2023), 62 procent bevolking draagt weleens een bril, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/36/62-procent-bevolking-draagt-weleens-een-bril>

76 The Guardian, 27 juni 2022), The spectacular power of Big Lens, <https://www.theguardian.com/news/2018/may/10/the-invisible-power-of-big-glasses-eyewear-industry-essilor-luxottica>

77 Het Financieele Dagblad, (19 december 2024), Slechts vijf bedrijven domineren vrijwel de volledige mondiale voedselmarkt, <https://fd.nl/ opinie/1532101/vijf-bedrijven-domineren-vrijwel-de-volledige-mondiale-voedselmarkt>

- 78 Autoriteit Financiële Markten (8 april 2025), Oproep aan verzekeraars: geef loyale klanten een eerlijke premie, via: <https://www.afm.nl/nl-nl/sector/actueel/2025/apr/sb-margepersonalisatie>
- 79 Het Financieele Dagblad, (5 oktober 2021), ACM rolt frituurvetkartel op en legt voor bijna €4 mln boetes op, <https://fd.nl/bedrijfsleven/1414947/acm-rolt-frituurvetkartel-op-en-legt-voor-bijna-4-mln-boetes-op>
- 80 Autoriteit Consument & Markt, (11 mei 2023), Drie bedrijven voor eiprodukten krijgen boete voor verboden prijsafspraken, <https://www.acm.nl/nl/publicaties/drie-bedrijven-voor-eiprodukten-krijgen-boete-voor-verboden-prijsafspraken>
- 81 NOS, (14 december 2023), Wortel-kartel opgerold na vijftien jaar, <https://nos.nl/artikel/2501533-wortel-kartel-opgerold-na-vijftien-jaar>
- 82 Nederlandse Mededingingsautoriteit, (2011), Besluit van de Raad van Bestuur van de Nederlandse Mededingingsautoriteit als bedoeld in artikel 41 van de Mededingingswet, https://www.acm.nl/sites/default/files/old_publication/publicaties/14419_tweesteden-ziekenhuis-st-elisabeth-ziekenhuis-2012-11-02.pdf
- 83 BNR, (5 juli 2022), ACM onderzoekt herstel concurrentie op postmarkt, <https://www.bnr.nl/nieuws/economie/10481237/acm-onderzoekt-herstel-concurrentie-op-postmarkt>
- 84 IPES-Food, (2017), Too big to feed, https://www.ipes-food.org/_img/upload/files/Concentration_FullReport.pdf
- 85 Cunningham, C., Ederer, F., & Ma, S., (2020), Killer acquisitions, Journal Of Political Economy, 129(3), 649–702, <https://doi.org/10.1086/712506>
- 86 ACM, (5 juni 2024), Kleine overnames, grote problemen, <https://www.acm.nl/nl/publicaties/blog-martijn-snoep-kleine-overnames-grote-problemen>
- 87 Idem.
- 88 NRC, (4 februari 2025), 'Van sommige regels begrijpen wij ook niet waarom die er nog zijn', zegt toezichthouder ACM, <https://www.nrc.nl/nieuws/2025/02/04/van-sommige-regels-begrijpen-wij-ook-niet-waarom-die-er-nog-zijn-zegt-toezichthouder-acm-a4882003>
- 89 Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, (2023), Onderzoek misbruik van economische machtsposities, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/05/15/onderzoek-misbruik-van-economische-machtsposities>
- 90 Het Financieele Dagblad, (21 juni 2023), "Het speelveld is gekanteld ten voordele van grote bedrijven", <https://fd.nl/economie/1479759/het-speelveld-is-gekanteld-ten-voordele-van-grote-bedrijven>
- 91 Het Financieele Dagblad, (18 maart 2025), ACM wil ook kunnen optreden tegen 'kralenrijgers,' <https://fd.nl/bedrijfsleven/1548969/acm-wil-ook-kunnen-optreden-tegen-kralenrijgers>
- 92 Bedrijven die samengaan of een ander bedrijf overnemen moeten dit melden bij de ACM als:
 - de bedrijven gezamenlijk wereldwijd een netto jaaromzet hebben van meer dan € 150 miljoen;
 - minimaal 2 van de bedrijven binnen Nederland een netto jaaromzet hebben van minimaal € 30 miljoen.
- 93 ACM, (6 november 2023), Meer gereedschap tegen marktmacht, graag, <https://www.acm.nl/nl/publicaties/blog-martijn-snoep-meer-gereedschap-tegen-marktmacht-graag>
- 94 VZinfo.nl, (laatste wijzigingsdatum 18 februari 2025), Bevolking | Vergrijzing, <https://www.vzinfo.nl/bevolking/vergrijzing>
- 95 Centraal Bureau voor de Statistiek, (geraadpleegd 4 april 2025), Ouderen, <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/leeftijd/ouderen>
- 96 Europese Commissie, (2024), The future of European competitiveness.
- 97 Centraal Bureau voor de Statistiek, (8 augustus 2024), Arbeidsproductiviteit neemt steeds minder toe in afgelopen 50 jaar, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2024/32/arbeidsproductiviteit-neemt-steeds-minder-toe-in-afgelopen-50-jaar>
- 98 CPB, (februari 2025), National productivity board 2024 annual report, <https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/CPB-Publicatie-National-Productivity-Board-2024-Annual-Report.pdf>
- 99 De Nederlandsche Bank, (2024), Najaarsraming 2024, <https://www.dnb.nl/publicaties/publicaties-dnb/eov/najaarsraming-2024/>
- 100 Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050, (12 maart 2024), Rapport Staatscommissie Demografische Ontwikkelingen 2050, <https://www.staatscommissie2050.nl/bijlagen-rapport/documenten/rapporten/2024/03/12/rapport-staatscommissie-demografische-ontwikkelingen-2050-tweede-druk>
- 101 Rathenau Instituut, (24 december 2024), Op naar drie procent, <https://www.rathenau.nl/nl/wetenschap-cijfers/geld/wat-geeft-nederland-uit-aan-rd/op-naar-drie-procent>
- 102 TNO, (2024), Nederlandse high techsector motor private R&D-uitgaven Nederland, <https://www.tno.nl/nl/news-room/2024/12/nederlandse-high-techsector-rd/>
- 103 Eurostat, (2024), GERD by sector of performance, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/rd_e_gerd_tot__custom_14091394/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=b5ec6b8b-76a5-410a-8a67-f52cbe452fb9
- 104 Rabobank, (2019), 50 miljard investeren in onderwijs en innovatie verdubbelt economische groei. <https://www.rabobank.nl/kennis/d011309912-50-miljard-investeren-in-onderwijs-en-innovatie-verdubbelt-economische-groei>
- 105 KplusV, (2024), Meta-evaluatie risicokapitaalinstrumentarium, p. 43, <https://open.overheid.nl/documenten/5eff38ba-bb6c-42eb-b1fc-53c5bc583423/file>

- 106 Rijksoverheid, (2024), IBO Bedrijfsfinanciering, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2024/06/26/kies-voor-baten-ibo-bedrijfsfinanciering>
- 107 Forbes, (22 juli 2024), Europe's venture capital challenge: Can the continent catch up in the innovation race?, <https://www.forbes.com/sites/josipamajic/2024/07/19/europes-venture-capital-challenge-can-the-old-continent-catch-up-in-the-innovation-race/>
- 108 Rabobank, (9 februari 2024), Ongunstige ontwikkeling economische structuur mede oorzaak van lage arbeidsproductiviteitsgroei in Nederland, <https://www.rabobank.nl/kennis/d011411307-ongunstige-ontwikkeling-economische-structuur-mede-oorzaak-van-lage-arbeidsproductiviteitsgroei-in-nederland>
- 109 Buck Consultants International, (2024), Inventarisatie en meerwaarde van campussen in Nederland. https://extranet.bciglobal.com/documents/Campussen_Onderzoek_-_Rapport_-_04122024.pdf
- 110 ESB, (2024), Behalen R&D-doelen vereist extra publieke middelen, <https://esb.nu/behalen-rd-doelen-vereist-extra-publieke-middelen/>
- 111 TNO, (25 oktober 2023), TNO: innovatieve maakindustrie cruciaal voor de Nederlandse economie, <https://www.tno.nl/nl/newsroom/2023/10/r-d-bepalend-toekomst-maakindustrie/>
- 112 <https://nxtgenhightech.nl/>
- 113 Motie Sneller, Kamerstuk 33 009, nr. 153
- 114 Centraal Bureau voor de Statistiek, (28 juli 2023), Bedrijven, <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-economie/bedrijven#A-U>
- 115 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2023), Goede zaken. Naar een grotere maatschappelijke bijdrage van ondernemingen, <https://www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2023/09/14/goede-zaken>
- 116 De Nationale Coöperatieve Raad, Hoeveel coöperaties zijn er in Nederland?, <https://cooperatie.nl/veelgestelde-vragen/hoeveel-cooperaties-zijn-er-in-nederland/>
- 117 Oproep van Social Enterprise NL, (11 maart 2024), via: <https://www.duurzaam-ondernemen.nl/oproep-aan-minister-aansens-breng-zo-snel-mogelijk-het-wetsvoorstel-maatschappelijke-bv-in-consultatie/>
- 118 B Corporation, B Lab Benelux, https://bcorporation.eu/country_partner/benelux/
- 119 Chief Value Officer van het jaar, <https://cvosvanhetjaar.nl/>
- 120 <https://www.mvonederland.nl/>
- 121 Uitspraak Hoge Raad ECLI:NL:HR:2014:808, <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:HR:2014:808>
- 122 Volledige tekst principe 1.1: "Het bestuur is verantwoordelijk voor de continuïteit van de vennootschap en de met haar verbonden onderneming en de duurzame lange termijn waardecreatie van de vennootschap en de met haar verbonden onderneming. Het bestuur houdt rekening met de effecten van het handelen van de vennootschap en de met haar verbonden onderneming op mens en milieu en weegt daartoe de in aanmerking komende belangen van de stakeholders. De raad van commissarissen houdt toezicht op het bestuur ter zake.", via: <https://www.mccg.nl/documenten/2025/03/corporate-governance-code-2025>
- 123 ESB, (2024), Selectie van talent, <https://esb.nu/wp-content/uploads/2024/08/Bladerpdf-4836.pdf>
- 124 Claassen, R., Schoenmaker, D., & Veldman, J, in ESB (1 november 2023), Ander bedrijfsbestuur nodig voor vergroten bestaanszekerheid, <https://esb.nu/andere-bedrijfscultuur-nodig-voor-vergroten-bestaanszekerheid/>
- 125 De tragedie van de horizon is een woordspeling op de 'tragedy of the commons', een economisch begrip dat aangeeft dat bij natuurlijke hulpbronnen die in niemands eigendom zijn, er altijd op termijn sprake zal zijn van maximaal gebruik van de bron door individuen, ook als dat betekent dat de bron onbruikbaar wordt.
- 126 Carney, M, (29 september 2015), Breaking the tragedy of the horizon – climate change and financial stability, <https://www.bis.org/review/r151009a.pdf>
- 127 Russell Reynolds Associates, (2024), Global CEO Turnover Index, <https://www.russellreynolds.com/en/insights/reports-surveys/global-ceo-turnover-index#:~:text=Year%2Dto%2Ddate%20CEO%20turnover,Q3%202023%20to%20Q3%202024>
- 128 VEB, (28 mei 2013), Worden aandeelhouders steeds kortzichtiger?, <https://www.veb.net/artikel/04628/worden-aandeelhouders-steeds-kortzichtiger>
- 129 FT Moral Money Summit Europe, (20 mei 2022), HSBC's Stuart Kirk: Why investors shouldn't fear climate risk [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=bfNamRmje-s>
- 130 Financial Times, (20 mei 2022), HSBC banker draws fire after accusing policymakers of climate change hyperbole <https://www.ft.com/content/1716d9fb-4c8f-4d05-a6b4-bb02a48a73a4>
- 131 Nieuwsbrief Medezeggenschap (5 juni 2024), via: <https://nieuwsbriefmedezeggenschap.nl/2024/06/05/verdiepend-onderzoek-naar-niet-instellen-van-or/>
- 132 <https://www.luchtvaartindetoekomst.nl/schiphol/maatschappelijke-raad-schiphol-mrs>
- 133 De Nederlandse Corporate Governance Code, versie maart 2025, <https://www.mccg.nl/site/binaries/site-content/collections/documents/2025/03/corporate-governance-code-2025/corporate-governance-code-2025.pdf>
- 134 We Are Stewards, (24 september 2022), Patagonia & steward-ownership - We Are Stewards, <https://wearestewards.nl/>

patagonia-heeft-een-nieuwe-eigenaar-de-aarde/

- 135 Purpose, (12 september 2023), What's steward-ownership?, <https://purpose-economy.org/en/whats-steward-ownership/>
- 136 We Are Stewards, (28 januari 2023), Bedrijven, <https://wearestewards.nl/bedrijven/>
- 137 Schriftelijke vragen van het lid Sneller (D66) over het bevorderen van steward owned ondernemen in Nederland; <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/kamervragen/detail?id=2025Z04749&did=2025D10976> en motie-Sneller/Zeedit <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/moties/detail?id=2024Z06500&did=2024D15001>
- 138 de Kluiver, H., (11 maart 2025), De wetgever moet meer doen om 'steward-owned' ondernemingen te faciliteren! Dat is niet ingewikkeld, <https://www.linkedin.com/pulse/de-wetgever-moet-meer-doen-om-steward-owned-te-dat-niet-de-kluiver-6aqne/?trackingId=tXnSyhCBuWvZds%2FiT2JUaA%3D%3D>
- 139 Maatschappelijke Raad Schiphol, Onze leden, <https://maatschappelijkeraadschiphol.nl/onze-leden/>